

A.J. Droger

Jeruzalem, Jeruzalem

Een exegetisch onderzoek naar de theologische betekenis van de heilige stad in
het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen

Inhoud

1	Inleiding	3
1.1	Onderzoeksgeschiedenis	4
1.2	Probleemstelling	5
1.3	Methode.....	5
1.4	Structuur	5
2	Jeruzalem in Lucas en Handelingen volgens Walker en Kinzer	6
2.1	Jeruzalem in Lucas en Handelingen volgens Peter Walker	6
	<i>Jeruzalem in het evangelie naar Lucas</i>	6
	<i>Jeruzalem in Handelingen van de apostelen</i>	7
2.2	Jeruzalem in Lucas en Handelingen volgens Mark Kinzer	9
	<i>Jeruzalem in het evangelie naar Lucas</i>	9
	<i>Jeruzalem in Handelingen van de apostelen</i>	11
2.3	Conclusie	13
3	Jeruzalem in het evangelie naar Lucas	15
3.1	Hoop voor Israël en Jeruzalem	15
	<i>Aankondiging van de geboorte van Johannes (1,5-25)</i>	15
	<i>Aankondiging van de geboorte van Jezus (1,26-38)</i>	16
	<i>Lofzang van Maria (1,46-55)</i>	17
	<i>Lofzang van Zacharias (1,67-79)</i>	18
	<i>Simeon en Anna in de tempel (2,22-40)</i>	19
	<i>Optreden van Johannes de Doper (3,1-20)</i>	20
	<i>Jezus in de synagoge van Nazareth (4,16-30)</i>	21
	<i>Conclusie</i>	22
3.2	Jezus en Jeruzalem	22
	<i>Jezus als twaalfjarige jongen in de tempel (2,41-52)</i>	22
	<i>Verzoeking van Jezus (4,1-13)</i>	23
	<i>Jezus' verheerlijking op de berg (9,28-36)</i>	24
	<i>Jezus op weg naar Jeruzalem (9,51)</i>	24
	<i>Oordeel over Jeruzalem (13,31-35)</i>	25
	<i>Jezus weent over Jeruzalem (19,28-44)</i>	27
	<i>Verlossing na verwoesting (21,5-28)</i>	28

<i>Jezus en het nieuwe verbond (22,14-23)</i>	30
<i>Jezus en de dochters van Jeruzalem (23,27-31)</i>	30
<i>Jezus' verschijningen en hemelvaart (24,13-53)</i>	32
<i>Conclusie</i>	33
3.3 Conclusie	33
4 Jeruzalem in Handelingen van de apostelen	35
4.1 Jeruzalem als centrum van de wereldwijde missie	35
<i>Getuigen tot aan het uiteinde van de aarde (1,8)</i>	35
<i>Het evangelie vanuit Jeruzalem noordwaarts en zuidwaarts (8,1-40)</i>	36
<i>Paulus en Jeruzalem (9,1-23,22)</i>	37
<i>Paulus in Rome (28,16-31)</i>	39
<i>Conclusie</i>	40
4.2 Hoop en herstel	40
<i>Jezus' hemelvaart (1,4-14)</i>	40
<i>Wekenfeest in Jeruzalem (2,1-47)</i>	41
<i>Tijden van verademing en herstel (3,1-4,4)</i>	42
<i>Jezus als de beloofde nakomeling van David (13,14-37)</i>	43
<i>Herstel van Davids koningshuis (15,16-18)</i>	43
<i>Paulus en de hoop van Israël (23,6; 24,15; 26,6-8.23; 28,20)</i>	44
<i>Conclusie</i>	45
4.3 Conclusie	45
5 Conclusie	48
Samenvatting	51
Literatuur	52

Inleiding

Zou Jeruzalem betekenis moeten hebben voor een christen?¹ En zo ja, welke dan en waarom? Deze vragen zijn in de kerkgeschiedenis uiteenlopend beantwoord. Te midden van contemporaine politieke en theologische ontwikkelingen werd telkens weer vanuit de Schrift gezocht naar een antwoord op de vraag naar de relevantie van Jeruzalem voor het christelijk geloof. Eén christelijke visie op Jeruzalem is er niet en ook nooit geweest.²

Vanwege veranderende politieke en theologische omstandigheden blijft een voortgaande theologische reflectie op Jeruzalem nodig. Na de opkomst van het zionisme, de stichting van de staat Israël in 1948 en het ontstaan van een theologische beweging die Gods onherroepelijk verbond met het Joodse volk als kern en samenbindend element van de theologie beschouwt, klinkt de vraag naar de betekenis van Jeruzalem voor het christelijk geloof nu in een nieuwe context.³ Deze studie wil in die situatie – in gesprek met twee theologen die zich beziggehouden hebben met de theologische betekenis van Jeruzalem in het Nieuwe Testament – een aanzet zijn tot een antwoord op de vraag naar de relevantie van Jeruzalem voor het christelijk geloof vanuit het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen. Deze twee boeken, die samen meer dan een kwart van het Nieuwe Testament vormen, geven een beeld van de betekenis van Jeruzalem in het leven van Jezus en de vroegste jaren van de kerk.⁴ Deze studie gaat niet in op de betekenis van de tempel in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen. Hoewel nauw met elkaar verbonden, zijn stad en tempel in deze twee boeken wel van elkaar onderscheiden en dat vraagt om een afzonderlijke bespreking van de plaats en de betekenis van de tempel in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen.⁵ Dit onderzoek laat Lucas' eigen stem binnen de canon van het Nieuwe Testament horen.⁶ Het resultaat van deze studie kan dienen als

¹ Met een christen wordt in deze studie een discipel van Jezus van Nazareth bedoeld, ongeacht etnische afkomst.

² Zie voor een beknopte beschrijving van de verschillende visies op Jeruzalem in de christelijke traditie: Leeuwen, 'Jeruzalem', 229-244 en Schoon, 'Jeruzalem', 39-70.

³ Met zionisme wordt in deze studie zowel de ideologie als de beweging bedoeld, die gericht is op het vestigen van een nationaal thuis voor het Joodse volk in het aan de Bijbelse aartsvaders beloofde land. De zogenaamde 'post-supersessionist theology' "seeks to overcome understandings of the New Covenant that entail the abrogation or obsolescence of God's covenant with the Jewish people, of the Torah as a demarcator of Jewish communal identity, or of the Jewish people themselves." The Society for Post-Supersessionist Theology, <https://www.spostst.org> [22 juli 2019].

⁴ Zie voor de literaire en theologische verwantschap van het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen: Bock, *Theology*, 32-61; Tannehill, *Unity*, xiii; Verheyden, 'Unity', 3-56. De prologen (Luc. 1,1-4; Hnd. 1,1-3) wijzen op twee aan elkaar gerelateerde boeken van de hand van één auteur/redacteur; in de traditie aangeduid als Lucas. Het gaat om twee boeken met een eigen genre (theologische biografie en theologische geschiedschrijving) en structuur. De twee boeken vertellen één verhaal; Handelingen van de apostelen geeft een beeld van de leer en het leven van de apostolische gemeenschap in aansluiting op de leer en het leven van Jezus in het evangelie naar Lucas. Zie voor de omvang van het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen binnen het Nieuwe Testament: Bock, *Theology*, 27.

⁵ Zie hiervoor Walker, *Jesus*, 60-68 en Kinzer, *Jerusalem*, 59-128.

⁶ Waar Lucas binnen de canon van het Nieuwe Testament wel de enige is die de vroegste geschiedenis van de christelijke gemeente beschreven heeft, is hij niet de enige die over het leven en onderwijs van Jezus schreef.

bouwsteen voor een nieuwtestamentische theologie met betrekking tot Jeruzalem en wil bijdragen aan de bezinning op een christelijke houding richting Jeruzalem.

1.1 Onderzoeksgeschiedenis

Onderzoek wijst op de centrale plaats van Jeruzalem in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen. De interpretaties van deze nadruk op Jeruzalem lopen echter uiteen.⁷

Om te voorzien in een tot dan toe ontbrekende systematische studie naar de houdingen richting Jeruzalem in het Nieuwe Testament, publiceert Peter Walker in 1996 *Jesus and the Holy City. New Testament Perspectives on Jerusalem*.⁸ Hierin onderzoekt hij hoe de verschillende auteurs binnen de canon van het Nieuwe Testament over Jeruzalem schrijven en in dat kader besteedt Walker ook aandacht aan de plaats en betekenis van Jeruzalem in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen. Volgens Walker presenteren deze twee boeken Jeruzalem als stad die haar bestemming verloren heeft.⁹ Met deze conclusie gaat Walker in het spoor van James De Young en zijn onderzoek naar de betekenis van Jeruzalem in de heilsgeschiedenis en eschatologie volgens het Nieuwe Testament.¹⁰

In 2000 stelt Sam Janse in zijn onderzoek naar de heilshistorische betekenis van Jeruzalem in de brieven van Paulus vragen bij de interpretatie van Walker met betrekking tot de betekenis van Jeruzalem in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen. Janse vraagt zich af of de meest voor de hand liggende verklaring voor de nadruk op Jeruzalem hierin niet is dat Lucas de stad niet als afgedaan ziet, maar haar herstel verwacht.¹¹

De vraag van Janse wordt in 2018 bevestigend beantwoord door Mark Kinzer in *Jerusalem Crucified, Jerusalem Risen. The Resurrected Messiah, the Jewish People, and the Land of Promise*.¹²

Uitgangspunt in deze studie is dat Lucas in zijn evangelie materiaal uit Marcus, overgeleverd materiaal dat ook bij Matteüs voorkomt maar niet bij Marcus, eigen onderzoek en ervaringen, en thema's uit Israëls Schriften met elkaar verweven heeft om zo doelbewust tot een eigen theologisch verslag te komen (vgl. Luc. 1,1-4). Zie Bovon, *Luke I*, 6-8; Edwards, *Luke*, 14-18; Hays, *Echoes*, 191-195, 275-277. Een vergelijking van de passages met betrekking tot Jeruzalem in het evangelie naar Lucas met een parallel in het evangelie naar Matteüs en/of het evangelie naar Marcus dient in dit onderzoek om het eigene van Lucas' visie op Jeruzalem te ontdekken.

⁷ Zie Walker, *Jesus*, 57-59 en Kinzer, *Jerusalem*, 44-53. Van de 77 keer dat Jeruzalem in het Nieuwe Testament bij name genoemd wordt, is dat 27 keer in het evangelie naar Lucas en 37 keer in Handelingen van de apostelen.

⁸ Walker, *Jesus*, xi-xii. Peter Walker is Professor of Biblical Studies aan de Trinity School for Ministry in Ambridge (Pennsylvania) en lid van de Church of England. Publicaties van zijn hand zijn *Jesus and the Holy City. New Testament Perspectives on Jerusalem* (1996) en *Holy City, Holy Places? Christian Attitudes to Jerusalem and the Holy Land in the Fourth Century* (1990).

⁹ Walker, *Jesus*, 103-104. Walker besluit zijn studie met de conclusie dat de manier waarop het Oude Testament aan Jeruzalem een speciale, centrale en heilige status in het doorgaand handelen van God toeschrijft, niet wordt bevestigd door de schrijvers van het Nieuwe Testament. Walker, *Jesus*, 319-320.

¹⁰ Cf. Walker, *Jesus*, 308n35. In zijn onderzoek uit 1960 betoogt De Young dat volgens het Nieuwe Testament het aardse Jeruzalem in zichzelf incompleet en onvolmaakt was en vervangen moest worden door een nieuwe, hemelse stad. De rol van het aardse Jeruzalem in de heilsgeschiedenis is volgens De Young van belang om de openbaring van het hemelse Jeruzalem te begrijpen. Het Nieuwe Testament leert volgens De Young dat de betekenis van de aardse stad voor het christelijk geloof tot een einde gekomen is. Young, *Jerusalem*, 75.

¹¹ Janse, *Jeruzalem*, 121-129.

¹² Mark Kinzer is als rabbi verbonden aan de Messiaans Joodse gemeente 'Zera Avraham' in Ann Arbor (Michigan) en als onderzoeker aan het Messianic Jewish Theological Institute in Los Angeles. Hij is een vooraanstaand theoloog en initiatiefnemer binnen de Messiaanse beweging. Publicaties van zijn hand zijn *Jerusalem Crucified, Jerusalem Risen. The Resurrected Messiah, the Jewish People, and the Land of Promise* (2018), *Searching Her Own Mystery. Nostra Aetate, the Jewish People, and the Identity of the Church* (2015),

Kinzers studie concentreert zich op het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen en komt voort uit zijn overtuiging dat het evangelie, onder invloed van de niet-Joodse meerderheid in de kerk, al snel niet langer goed nieuws betekende voor Joden, maar dat dit niet altijd zo geweest is en ook niet zo zou moeten zijn.¹³ Lucas' tweedelig werk presenteert volgens Kinzer een evangelie dat in het bijzonder op het Joodse volk gericht is en inhoudelijk verband houdt met de voltooiing van de Joodse geschiedenis, die de verbanning en terugkeer van het Joodse volk naar eigen land en hoofdstad inhoudt.¹⁴

1.2 Probleemstelling

Hoe dienen de uiteenlopende visies van Peter Walker en Mark Kinzer op de theologische betekenis van Jeruzalem in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen gewaardeerd te worden? Dit onderzoek is een exegetische studie naar de theologische betekenis van Jeruzalem in deze twee boeken met het oog op een evaluatie van de visies van Walker en Kinzer. Het geeft antwoord op de vraag: *wat is volgens Peter Walker en Mark Kinzer de theologische betekenis van Jeruzalem in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen en hoe dienen hun visies vanuit exegetisch onderzoek gewaardeerd te worden?* Om tot een antwoord op deze vraag te komen, geeft deze studie antwoord op de volgende vragen: 1) welke betekenis heeft Jeruzalem in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen volgens Walker en Kinzer, 2) welke betekenis heeft Jeruzalem in het evangelie naar Lucas, en 3) welke betekenis heeft Jeruzalem in Handelingen van de apostelen?

1.3 Methode

Deze studie zet eerst de visies van Walker en Kinzer op de theologische betekenis van Jeruzalem in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen uiteen. Daarna volgt een exegese van de passages in deze boeken met betrekking tot Jeruzalem om vanuit de brontekst in gesprek met Walker en Kinzer tot een evaluatie te komen. De teksten die in dit onderzoek aan de orde komen, zijn Lucas 1,5-38.46-55.67-79; 2,22-52; 3,1-20; 4,1-13.16-30; 9,28-36; 13,31-35; 19,28-44; 21,5-28; 22,14-23; 23,27-31; 24,13-53 en Handelingen 1,4-14; 2,1-47; 3,1-4,4; 8,1-40; 9,1-23,22; 13,14-37; 15,15-18; 23,6; 24,15; 26,6-8.23; 28,20. Alle verwijzingen naar Israëls Schriften in deze studie zijn naar de Septuaginta.¹⁵

1.4 Structuur

De opbouw van deze studie is als volgt. Hoofdstuk 2 zet de visie van Walker en Kinzer met betrekking tot de theologische betekenis van Jeruzalem in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen uiteen en laat het zien hoe zij tot hun standpunt komen. Vervolgens gaat hoofdstuk 3 in op de betekenis van Jeruzalem in het evangelie naar Lucas en hoofdstuk 4 op de betekenis van de stad in Handelingen van de apostelen. Ten slotte sluit een concluderend hoofdstuk deze studie af.

Israel's Messiah and the People of God. A Vision for Messianic Jewish Covenant Fidelity (2011), *Post-Missionary Messianic Judaism. Redefining Christian Engagement with the Jewish People* (2005) en *The Nature of Messianic Judaism. Judaism as Genus, Messianic as Species* (2000).

¹³ Kinzer, *Jerusalem*, 2.

¹⁴ Kinzer, *Jerusalem*, 10.

¹⁵ Zie voor Lucas' gebruik van de Septuaginta: Litke, *Septuagint*, 380-399. Voor deze studie is gebruik gemaakt van de tekstuitgave van het Göttingen Septuaginta Unternehmen.

Jeruzalem in Lucas en Handelingen volgens Walker en Kinzer

Welke betekenis heeft Jeruzalem in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen volgens Peter Walker en Mark Kinzer? Dit hoofdstuk zet de visies van Walker en Kinzer op de betekenis van Jeruzalem in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen uiteen en laat zien hoe zij tot hun standpunt komen.

2.1 Jeruzalem in Lucas en Handelingen volgens Peter Walker

Jeruzalem in het evangelie naar Lucas

Walker wijst op de belangrijke plaats van Jeruzalem in het evangelie naar Lucas.¹⁶ Het boek begint en eindigt in de tempel te Jeruzalem. Jezus' reis naar Jeruzalem en de gebeurtenissen aldaar vormen het hoofddeel van het boek. Volgens Walker nodigt de auteur zijn lezers uit te sympathiseren met de verwachting van Joden uit de eerste eeuw met betrekking tot Jeruzalems verlossing en de bevrijding als volk van de Romeinen. Het boek laat zien dat deze hoop niet in een rechte lijn vervuld wordt. De verwachtingen aan het begin van het evangelie naar Lucas worden geschetst om het verlies des te meer te voelen.¹⁷ Vier passages in het evangelie naar Lucas spelen een hoofdrol in Walkers visie: Lucas 13,32-35; 19,41-44; 21,20-24; 23,27-31.

In Lucas 13,32-35 blijkt Jeruzalem het toppunt van oppositie richting Jezus. Die tegenstand is geworteld in een langdurige opstand tegen God, in verzet dat ook al richting oudtestamentische profeten zichtbaar was. De stad is als een valse moeder voor haar kinderen en ware bescherming is er alleen onder Jezus' vleugels. Door dit valse moederschap zijn de inwoners van Jeruzalem in gevaar en daarom moeten zij bij Jezus zijn.

In Lucas 19,41-44 en 21,20-24 waarschuwt Jezus de stad voor het komende oordeel en in zijn woorden klinken zinspelingen op de Babylonische ballingschap. Jezus' boodschap ligt in lijn met die van Johannes de Doper (Luc. 3,1-20). Jezus maakt duidelijk dat de hoop op de verlossing van Jeruzalem niet uitkomt. In lijn met de oudtestamentische profetische traditie waarin God zelf komt met het oordeel over Jeruzalem (Jes. 29,3; Ez. 4,1-3; 21,27; Jer. 52,4-5), brengt ook nu het goddelijk bezoek aan de stad geen zegen, maar vloek. Op politiek niveau is het noodlot van Jeruzalem het gevolg van de Joodse opstand tegen de Romeinen. De dieperliggende oorzaak is echter de afwijzing van Jezus en zijn volgelingen. Door Jezus te verwerpen, verwerpt de stad haar bestemming.

In Lucas 23,27-31 wordt duidelijk dat met het lot van Jezus ook het lot van de stad beslist is. Zij zullen allebei lijden onder Romeinse handen. Jezus' dood is niet alleen de oorzaak van het oordeel over Jeruzalem, maar ook de voorbode daarvan. Jezus' lijdensweg is daarmee een profetische actie. Jezus is

¹⁶ Walker, *Jesus*, 57-60.

¹⁷ Walker, *Jesus*, 60. In navolging van Tannehill ziet Walker de grote verwachtingen aan het begin van het evangelie naar Lucas "introduced 'so that readers will feel the tragic loss more vividly'. Luke invites his readers to enter into this Jewish story, placing themselves imaginatively within its frame of reference, and to sense the fate of the city 'from the inside'."

niet alleen degene die het lijden van Jeruzalem aankondigt, maar er ook in deelt. Hij identificeert zich met de stad. Het evangelie naar Lucas laat de vraag open of ook Jezus' opstanding betekenis heeft voor Jeruzalem. De schrijver roept zijn lezers op om net als Jezus te wenen over haar lot.

Mogelijk zinspelen Lucas 13,35 en 21,24 op een fysiek herstel van Jeruzalem. Hier verwijst Jezus waarschijnlijk op zijn terugkomst. Daarom ziet Walker geen politiek herstel van Jeruzalem in de geschiedenis. De verdrukking van Jeruzalem is echter wel voor een beperkte tijd.

Walker concludeert dat de hoge verwachtingen die aan het begin van het evangelie naar Lucas klinken niet worden verwekelijkt.¹⁸ Tijdens Jezus' verheerlijking op de berg wordt over een exodus gesproken (Luc. 9,31). Dat verbindt Jeruzalem met Egypte en laat zien dat ook in Jeruzalem Gods volk bevrijding nodig heeft. Walker ziet dit exodusmotief ook terug aan het slot van het evangelie naar Lucas. Jezus' woorden in Lucas 24,44 herinneren aan Mozes' woorden richting Israël in Deuteronomium 1,1. Walker ziet een parallel tussen Jezus en Mozes in het uitleiden in Lucas 24,50. Hoewel de discipelen teruggaan naar Jeruzalem, is het uitleiden door Jezus een teken dat zij er straks op uit moeten trekken.¹⁹

Jeruzalem in Handelingen van de apostelen

Is Jezus' opstanding een teken van Jeruzalems komend herstel of is de opstanding het herstel zelf? Die vraag is een uitnodiging om Handelingen van de apostelen te lezen. Het boek begint waar het evangelie naar Lucas eindigt. Jezus' hemelvaart is het middelpunt van Lucas' tweedelig werk. Walker wijst erop dat de Olijfberg en niet Jeruzalem het geografisch scharnierpunt van het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen is. De christelijke boodschap is met Jeruzalem verbonden, maar de stad kan niet het middelpunt daarvan zijn.²⁰

Jeruzalem is in Handelingen van de apostelen de bron van het evangelie voor de wereld. Daarmee vervult de stad een unieke positie in de heilsgeschiedenis. De stad is volgens Walker echter niet het doel, want Handelingen van de apostelen werkt toe naar Rome. De frequentie van de reizen naar Jeruzalem in dit boek wordt volgens Walker dan ook lager. De universele implicaties van het evangelie vragen om een beweging vanuit Jeruzalem. Wat in Jeruzalem plaatsvond, kan ook op andere plaatsen gebeuren. Jezus' komst naar de stad was de eerste stap in een beweging de wereld in. Deze beweging naar Jeruzalem toe en de beweging vanuit Jeruzalem, die te zien is in de beschreven reizen naar de stad en het geloof in de door de profeten aangekondigde eschatologische inzameling van de volken, laten de centrale plaats van Jeruzalem zien. In Jezus krijgt de profetische hoop echter een nieuwe richting. De betekenis van Jeruzalem in het Oude Testament als zegen voor alle volken is in Hem vervuld en Jeruzalem heeft daarmee haar profetische betekenis voltooid.²¹

De nadruk op Jeruzalem aan het begin van Handelingen van de apostelen dient volgens Walker om te laten zien dat zij een unieke rol in de heilsgeschiedenis gespeeld heeft en dat het christelijk geloof

¹⁸ Walker, *Jesus*, 79. "The great hopes for Israel and Jerusalem adumbrated at the beginning of Luke's Gospel do not materialize. Jesus' coming to Jerusalem, which have been the city's finest hour, has proved to be its undoing. Moreover, the concluding event in the Gospel, the resurrection of Jesus, only compounds the irony of the situation."

¹⁹ Walker, *Jesus*, 80. "Although (for reasons of 'closure') the Gospel narrative ends with the disciples returning to Jerusalem (where the Gospel had begun), Jesus' 'leading out' the disciples is an proleptic sign that they too will need to go forth from Jerusalem. [...] Luke's Gospel thus ends in suspense."

²⁰ Walker, *Jesus*, 81. "The Mount of Olives, not Jerusalem, is the geographical 'hinge' of Luke-Acts. If Jesus' departure to the Mount of Olives was theologically significant for Luke, then the fact that Luke-Acts is 'centred' on an event just *outside* Jerusalem's walls may also be important."

²¹ Walker, *Jesus*, 81-83. "There is a gradual severance from Jerusalem, with the city becoming increasingly 'dispensable'. [...] Jerusalem is therefore important, but only in a temporary sense. [...] In other words, Luke emphasizes that Jerusalem fulfils its eschatological destiny as a 'source', but not as a goal."

authentiek Joods is.²² Christenen hoeven zichzelf niet als marginaal te zien, maar mogen zich als de ware vervulling van Gods beloften in het Oude Testament zien. Christenen zijn de rechtmatige erfgenamen van de erfenis van Israël als Gods volk. Het christendom is geworteld in het Jodendom en christenen kunnen alleen zo hun ware identiteit ontdekken.²³ Jeruzalem fungeert daarbij als brug tussen Israël en de kerk. Dat blijkt uit hoe in Handelingen van de apostelen de apostolische gemeenschap nieuw ontstane takken van de kerk valideert. De relatie tussen christenen uit de volken en Jeruzalem verzekert hun opname in het vernieuwde volk van God. De nadruk op Jeruzalem in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen is niet met het oog op Jeruzalem, maar op de christelijke boodschap; die is niet marginaal, maar authentiek Joods en de kerk is de legitieme erfgenaam van het Jodendom. De nadruk op Jeruzalem is niet vanwege de doorgaande theologische betekenis, maar vanwege de bevestiging van het verleden.²⁴

Het evangelie wordt in Jeruzalem zowel verkondigd als beantwoord; het werk van de Heilige Geest in Jeruzalem is duidelijk zichtbaar in Handelingen van de apostelen. Voor de schrijver van het evangelie naar Lucas gaat het echter niet zozeer om de kerk te Jeruzalem, maar veelmeer om de wereldwijde kerk als de ware eschatologische gemeenschap. God heeft zijn beloften aan Jeruzalem vervuld en daarmee zijn bedoeling voor de wereld ontketend.²⁵

Volgens Walker wordt in Handelingen van de apostelen de tweede kans die Jeruzalem aangeboden krijgt niet aangegrepen. Vanaf de gebeurtenissen rondom Stefanus wordt de stad onveilig voor christenen. In de verwerping van Paulus wordt zichtbaar dat de tweede kans niet aangegrepen wordt. Zo wordt het oordeel zichtbaar, dat Jezus in het evangelie naar Lucas al uitsprak.²⁶ Aan het slot van Handelingen van de apostelen blijkt dat het officiële Jodendom – zowel in Jeruzalem als in de diaspora – het evangelie verworpen heeft en dat heeft consequenties voor Jeruzalem als institutioneel centrum.²⁷

De openingshoofdstukken van het evangelie naar Lucas wijzen op de verwachting van herstel. Is deze hoop vervuld in de opstanding van Jezus en de verspreiding van het evangelie? Of wacht de vervulling nog? Volgens Walker dat eerste, de openingshoofdstukken geven de indruk dat Jezus degene is die Israëls hoop zal bewerkstelligen. Het politieke element in deze hoop wordt echter omgebogen, want aan het slot van Handelingen van de apostelen is er nog geen bevrijding voor Israël van de onderdrukking. Het slot van het evangelie naar Lucas laat zien dat de hoop van Israël is vervuld, maar ook getransformeerd.²⁸ Voor Jezus gaat het om het koninkrijk van God en niet om een politiek koninkrijk.

²² Walker, *Jesus*, 84.

²³ Walker, *Jesus*, 85. Walker betoogt dat voor Lucas “the continuity of the gospel with the Old Testament faith was a non-negotiable part of its essence, and Christians needed to assert that they were the valid heirs of Judaism and had the right to the ‘legacy of Israel as the people of God’ [...] The Jewish roots of the faith must not be allowed to be either forgotten or denied; Christianity was unashamed a faith which had been nurtured in Jewish soil, and Christians would only find their true identity as they recognize this.”

²⁴ Walker, *Jesus*, 87.

²⁵ Walker, *Jesus*, 87-89.

²⁶ Walker, *Jesus*, 91.

²⁷ Walker, *Jesus*, 92-93. “No further respite for Jerusalem can be found. All that Jesus has said concerning the city, which has mercifully been held at bay throughout Acts, is now ready to come fully into force. The cloud, poised for so long, is ready to burst. God’s purposes in the gospel for Jewish people have not changed, but the time has come for their institutional centre to be removed.”

²⁸ Walker, *Jesus*, 95. “The reader receives the distinct impression that the infant Jesus will fulfil Israel’s hope. [...] These hopes, however, included a ‘political’ element which sounds paradoxical in the light of later developments in the narrative. Whatever happened to this political ‘salvation’ for Israel? Luke’s emphasis on Jesus indicates that *this* aspect will need to be radically reunderstood in the light of what Jesus actually achieves for Israel.”

Het herstel van Israël is geïnaugureerd in Jezus' dood en opstanding en dit herstel is de bekering van Israël tot het geloof in Jezus als de beloofde Messias. Dit herstel is zichtbaar in het geloof van sommige Joden en daarmee werkelijkheid geworden. De missie onder de volken komt eerst voordat God Israël in de getransformeerde opvatting zal herstellen. In Handelingen 15 haalt Jakobus Amos 9,11-12 aan, waaruit zou kunnen blijken dat de inzameling van de volken onderdeel is van Israëls herstel.

Paulus wijst er in Handelingen van de apostelen op dat de opstanding van Jezus gezien moet worden als de vervulling van de hoop van Israël (Hnd. 23,6; 24,15; 26,6-7; 28,20) of in ieder geval de voorbode daarvan.²⁹ Israëls hoop is vervuld in een onverwachte richting: door de dood en opstanding van Jezus, door geloof in Hem als de Messias en in de toekomstige opstanding van de doden.³⁰ Walker ziet op grond van Lucas 13,35 de mogelijkheid van herstel van Jeruzalem in het eschaton als de stad Jezus verwelkomt als degene die komt in de Naam van de Heer. Dit ziet Walker bevestigd in Lucas 21,24 waar Jezus zegt dat Jeruzalem door de heidenen vertrappt zal worden, totdat de tijden van de heidenen vervuld zijn op het moment dat Jezus' terugkomt.³¹ Er is geen sprake van een herstel van politiek Israël in de wereldgeschiedenis.³²

Walker concludeert op grond van zijn lezing van het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen met betrekking tot Jeruzalem dat de stad belangrijk is voor Lucas. Als symbolisch centrum van Israël is de stad integraal verbonden met het evangelie en Israël. De stad heeft haar bestemming echter verloren; zij is geen magnetische pool van redding, maar een bastion van ongelof.³³ De stad is de unieke bron van het evangelie en valideert het en is daarmee van heilshistorisch belang in het verleden, maar niet in de toekomst.³⁴ Het oordeel over Jeruzalem is een waarschuwing voor de volken; dit zal het gevolg zijn van het afwijzen van Jezus. In Handelingen van de apostelen wordt de kerk vrijgemaakt van haar ligplaats in Jeruzalem. Zij kan niet meer de heilige stad zijn of het centrum van het religieuze leven van Gods uitgekozen volk. In de komst van Jezus heeft God Jeruzalem bezocht en het was met oordeel. Jeruzalem is van puur seculiere betekenis geworden.³⁵

2.2 Jeruzalem in Lucas en Handelingen volgens Mark Kinzer

Jeruzalem in het evangelie naar Lucas

Kinzer wijst erop dat de eerste hoofdstukken van het evangelie naar Lucas zich grotendeels in Jeruzalem en de tempel afspelen. Vanaf het slot van hoofdstuk negen is Jezus' reis naar Jeruzalem het

²⁹ Walker, *Jesus*, 98. Walker merkt op dat Paulus "links this 'hope' with an event that has already occurred, *Jesus'* resurrection. This implies that Jesus' resurrection was the fulfilment of Israel's hope, or at least its first instalment".

³⁰ Walker, *Jesus*, 99. "Luke thus presents us a set of Jewish hopes (restoration, redemption, resurrection) which in their essence are entirely valid, but which have been fulfilled in ways that would not have been expected."

³¹ Walker, *Jesus*, 100-101.

³² Walker, *Jesus*, 102. "No 'restoration' of a more physical or political kind was therefore to be expected. The 'restoration' was of Jesus, not of Jerusalem."

³³ Walker, *Jesus*, 103-104. "The very Jerusalem that, according to the Jewish scriptures and later Jewish expectation, was to function as the magnetic pole of salvation had become the hub, indeed the very bastion of unbelief." Handelingen van de apostelen laat volgens Walker zien dat "all hope for both city and Temple finally disappeared".

³⁴ Walker, *Jesus*, 104. "On the human level Jerusalem had validated the legitimacy of the gospel as an essentially Jewish message (an important point both for Gentile Christians and for non-Christian Jews), but that validation, once given, was no longer necessary."

³⁵ Walker, *Jesus*, 105-106.

samenbindende thema. De auteur beschrijft alleen verschijningen van Jezus na zijn opstanding in en rondom Jeruzalem. Het evangelie naar Lucas eindigt waar het begon: in de tempel te Jeruzalem.

Kinzer ziet in het evangelie naar Lucas een parallel tussen het lijden van Jezus en de val van Jeruzalem.³⁶ Hij baseert zich hiervoor op de vier passages die ook Walker bespreekt: Lucas 13,31-35; 19,41-44; 21,20-24 en 23,27-31.

In Lucas 13,31-35 spreekt Jezus als profeet in Naam van God. Hierin klinkt een echo van de oudtestamentische notie van Gods komst naar Sion: een centraal element in zowel de Joodse eschatologische hoop in de eerste eeuw als in het leven van Jezus. Jezus richt zich tot de stad Jeruzalem en de tempelautoriteiten als degenen die Gods profeten vervolgen en de Messias zullen doden. Jezus verlangt er net als God naar om door de stad verwelkomd te worden. Gods liefde voor haar en zijn toorn over de dwaasheid van de stad is geen recente ontwikkeling, maar gaat ver terug in Israëls geschiedenis. Deze passage is een jammerklacht met een positieve ondertoon; er komt een tijd waarin de goddelijke aanwezigheid, waarvan het vertrek de stad kwetsbaar maakt voor haar vijanden, terugkeert; waarschijnlijk om de stad te troosten en te verheerlijken. De stad moet de Messias op dezelfde wijze onthalen zoals later door Jezus' discipelen gedaan wordt (Luc. 19,38).³⁷

In Lucas 19,41-44 wordt de inadequate reactie van Jeruzalem op Jezus verwoord, waarop Lucas 13,31-35 anticipeert. Als Jezus de stad nadert, huilt Hij over haar. Allereerst vanwege zijn eigen lijden dat zal laten zien dat Jeruzalem niet onderkent wat tot haar vrede dient. Daarnaast vanwege de komende verwoesting van de stad. Jezus' woorden herinneren aan de lofzang van Zacharias waarin gezongen wordt over Gods verlossend werk in de vervulling van zijn beloften aan Israël (Luc. 1,68-79). De toon van Zacharias' lied is echter tegenovergesteld aan die van Jezus' woorden in Lucas 19,41-44. Zijn woorden lijken zelfs een ontkenning van Zacharias' lied. In de geboorte van Johannes en de komende geboorte van Jezus heeft God volgens Zacharias zijn volk bezocht en heeft Hij zijn volk kennisgegeven van hun redding. In Lucas 19,44 onderkent Jeruzalem volgens Jezus de tijd niet waarop zij bezocht wordt. Ook ziet zij de vrede niet waarover Zacharias zingt (Luc. 1,79). Zacharias zingt over Israëls verlossing van vijanden, maar Jezus spreekt over belegering en verwoesting.³⁸ Het is volgens Kinzer echter niet aannemelijk dat de schrijver van het evangelie naar Lucas denkt dat de vervulling van Gods beloften aan Israël bemoeilijkt wordt. Anders zou Gods handelen met Israël en Jezus resulteren in een mislukking. Als Jezus' lijden opgenomen wordt in de vreugde van zijn komende opstanding, mag dan ook niet verwacht worden dat Jeruzalems lijden opgenomen wordt in een komend herstel?³⁹

Simeon hint er al op dat Jezus bestemd is tot val en opstanding van velen in Israël (Luc. 2,34-35). In lijn met het patroon van herstel na oordeel bij profeten als Jesaja, Jeremia en Ezechiël vat Kinzer dit temporeel op. In Lucas 19,35 klinkt iets door van de toekomstige verwelcoming van de Messias in Jeruzalem en de terugkeer van Gods heerlijkheid naar Sion. Gelezen in het licht van de lofzang van Zacharias laat Lucas 19,41-44 zien dat wat spoedig in Jeruzalem zal gebeuren niet het einde van Jeruzalems verhaal zal zijn. Het oordeel over Jeruzalem is instrument in het bereiken van haar uiteindelijke verlossing. Zoals Jezus eerst 'valt' en dan opstaat, zo zal Jeruzalem dat ook doen.⁴⁰

³⁶ Kinzer, *Jerusalem*, 28. "Luke juxtaposes the death of Jesus and the fall of Jerusalem in such a way as to make each an interpretation of the other."

³⁷ Kinzer, *Jerusalem*, 29.

³⁸ Kinzer, *Jerusalem*, 31-32.

³⁹ Kinzer, *Jerusalem*, 32-33. "The suffering of Jesus and the grief it causes are swallowed up in the joy of his resurrection; if Luke considers the promises to Israel cited in the Song of Zechariah as divine in origin, would he not expect Jerusalem's suffering and grief to be swallowed up in joy?"

⁴⁰ Kinzer, *Jerusalem*, 34. "The judgement of Jerusalem – and Jesus' bearing of that judgement proleptically and representatively on the cross – will itself be instrumental in achieving her ultimate redemption. [...] In order to 'rise', Jesus himself had to 'fall'. It appears that Jerusalem must walk the same course."

In Lucas 21,20-24 wordt onderscheid gemaakt tussen wat er gebeurt rondom de verwoesting van Jeruzalem en de gebeurtenissen aan het einde der tijden. Er zal een tijd zijn tussen de verwoesting van de stad en de jongste dag. Kinzer ziet deze tijd op grond van Daniël 2 en 7 als de tijd beginnend met de Babylonische ballingschap in 586 BCE. Lucas 21,24 impliceert dat deze ballingschap voortduurt en intensiveert na de dood en opstanding van Jezus en anticipeert op de toekomstige verlossing van de stad, als de tijden van de heidenen vervuld zullen zijn. Mogelijk zullen die vervuld zijn wanneer het Joodse volk – ook inwoners van Jeruzalem – Jezus als de Messias zal verwelkomen (cf. Luc. 13,35).⁴¹ Of de overgang van de tijden van de heidenen naar de volheid van de messiaanse tijd is een proces in plaats van een moment; een proces dat uitloopt op de Joodse verwelcoming van Jezus als Messias, maar al eerder begint.

In Lucas 23,27-31 klinkt de echo van Lucas 13,31-35; 19,41-44; 21,20-24 en wordt een verbinding gelegd tussen Jezus' dood en de verwoesting van Jeruzalem. Deze passage laat zien dat de stad verdeeld is in haar reactie op Jezus. De klagende vrouwen reageren op Jezus zoals Hij in Lucas 13,31-35 en 19,41-44 op Jeruzalem reageert. Jezus roept de vrouwen op om met Hem te wenen over Jeruzalem en zichzelf. Jezus laat zien dat Hij de onschuldige vertegenwoordiger is van zijn volk, die hun naderende oordeel al draagt. Zijn dood is verbonden met het lot van het volk.⁴²

De schrijver van het evangelie naar Lucas ziet de verwoesting van Jeruzalem als oordeel voor de onrechtvaardige veroordeling van Jezus. Tegelijkertijd ziet hij Jezus' dood als vrijwillige daad waarin Jeruzalems toekomstige koning het oordeel draagt dat zal komen over zijn schuldige, maar nog steeds geliefde stad.⁴³ Als Jezus' dood verbonden is met Jeruzalem, geldt dit dan ook voor zijn opstanding? Volgens Kinzer geeft Handelingen van de apostelen een bevestigend antwoord op deze vraag.⁴⁴

Jeruzalem in Handelingen van de apostelen

Dat Jezus' opstanding ook gevolgen heeft voor Jeruzalem, blijkt volgens Kinzer uit twee belangrijke toespraken in Handelingen van de apostelen. Dat volgt allereerst uit Petrus' toespraak op het Wekenfeest te Jeruzalem, waarin hij Psalm 16 en 110 aanhaalt als hij spreekt over de opstanding en hemelvaart van Jezus (Hnd. 2,25-36).⁴⁵ Jezus' opstanding betekent zijn rechtvaardiging en verheerlijking als de beloofde zoon van David en zijn hemelvaart representeert zijn hemelse troonsbestijging als Heer en Messias.⁴⁶ Davids grote nakomeling kan volgens Kinzer niet losgezien worden van de koningsstad Jeruzalem.

Tijdens zijn eerste zendingsreis onderstreept Paulus het belang van Jezus' afstamming van David (Hnd. 13,16-47). Paulus citeert Psalm 2 en 16 als profetie van David over de opstanding.⁴⁷ De opstanding van Jezus hoort bij het hart van Gods belofte aan David. Paulus' toespraak in Handelingen 23 bevestigt dit (Hnd. 23,6). De opstanding van Jezus is de bron van de hoop voor Israëls nationale opstanding.

⁴¹ Kinzer, *Jerusalem*, 37. "Perhaps Luke expects the period in which the gentiles 'trample' Jerusalem to end when the Jewish people corporately welcome Jesus as the Messiah with the words 'Blessed is the one who comes in the name of the Lord'. If so, such 'trampling' must be compatible with Jewish residence in the city, since Luke 13:35 appears to speak of a welcome extended to Jesus by the Jews of *Jerusalem*."

⁴² Kinzer, *Jerusalem*, 39. "By inserting this fourth passage on the destruction of Jerusalem in the midst of the passion narrative, Luke underlines this organic linkage. In other words, rather than attempting to dissuade the daughters of Jerusalem from grieving at his death, Jesus urges them to recognize how his own death – his 'baptism of fire' – anticipates the national conflagration to come."

⁴³ Kinzer, *Jerusalem*, 40.

⁴⁴ Kinzer, *Jerusalem*, 41.

⁴⁵ Ps. 15; 109 LXX.

⁴⁶ Kinzer, *Jerusalem*, 42.

⁴⁷ Ps. 2; 15 LXX.

Lezers aan het einde van de eerste eeuw, die weten van Jeruzalems verwoesting, moeten hierbij dan ook gedacht hebben aan de toekomstige verlossing van de stad, wat een ware opstanding van de doden is.⁴⁸

Kinzer wijst erop dat Handelingen van de apostelen net als het evangelie naar Lucas in en rondom Jeruzalem en de tempel begint. Jezus geeft zijn discipelen de opdracht om vanuit Jeruzalem tot aan het uiteinde van de aarde van Hem te getuigen (Hnd. 1,6-8). Handelingen van de apostelen laat zien dat het evangelie zich inderdaad vanuit Jeruzalem via Judea, Samaria, Damascus, Caesarea, Klein-Azië, Europa en Griekenland richting Rome verspreidt. Tegelijkertijd is er telkens weer een terugkeer naar Jeruzalem (Hnd. 9,26-29; 11,2.27-30; 15,2; 18,22; 21,17-23,11). De opsomming van mensen die met het Wekenfeest in Jeruzalem zijn (Hnd. 2,9-11), sluit aan bij de beweging vanuit en naar Jeruzalem die in heel Handelingen van de apostelen zichtbaar is. Dat wijst erop dat Rome in dit boek het uiteinde van de aarde is en Jeruzalem het centrum.⁴⁹

Het open einde van Handelingen van de apostelen laat volgens Kinzer zien dat het verhaal nog niet afgesloten is, maar pas net begonnen.⁵⁰ De vermelding van Paulus' dood of de verwoesting van Jeruzalem zou kunnen suggereren dat het verhaal klaar is. De verkondiging moet echter doorgaan. De tijden van de heidenen zijn nog niet vervuld. Met Jezus' dood en opstanding is het proces van het omverwerpen van het heidense koninkrijk begonnen, maar het volk van Israël en Jeruzalem wacht nog veel lijden. De schrijver van Handelingen van de apostelen laat zijn verhaal open, want Gods handelen met Israël, Jeruzalem en de volken is nog niet afgerond. Rome is het einde van de wereld, maar niet het einde van het verhaal. Dat moet eindigen waar het begon: in Jeruzalem.⁵¹ Dat blijkt ook uit wat na Jezus' hemelvaart tegen de discipelen gezegd wordt (Hnd. 1,11). Die woorden impliceren dat Jezus terugkomt op de Olijfberg. Dat zinspeelt op Zacharia 14,2-5 waarin gesproken wordt over de komst van JHWH op de Olijfberg. Jeruzalem zal vertroost worden op de dag dat JHWH haar zal verdedigen tegen de volken die de stad belagen. De beschrijving van Jezus' hemelvaart geeft volgens Kinzer het sterkste bewijs voor een eschatologie die draait om Jeruzalem.⁵²

Een eschatologische lezing van Handelingen 1,9-12 in het licht van Zacharia 14 en de Joodse pelgrimsfeesten geeft nog een ander signaal voor de eschatologische hoop voor de verlossing van Jeruzalem. Volgens Kinzer draait het evangelie naar Lucas om het feest van Pesach en Handelingen van de apostelen om het Wekenfeest. Het Loofhuttenfeest staat nog open; het feest dat wijst op Israëls verlore leven, samen met de volken. Het is een lange Joodse traditie om tijdens het Loofhuttenfeest Zacharia 14 te lezen. De ongeschreven conclusie van Handelingen van de apostelen is volgens Kinzer gerelateerd aan het Loofhuttenfeest; in het eschaton zullen de volken samen met Israël in Jeruzalem JHWH als koning van heel de aarde aanbidden. Dan zal het koninkrijk van God aangebroken zijn, zoals Paulus dat aan het slot van Handelingen van de apostelen ongehinderd verkondigt (Hnd. 28,31).⁵³

⁴⁸ Kinzer, *Jerusalem*, 44. "This proposal regarding Luke's view of Jesus' resurrection coheres perfectly with Luke's portrayal of Jesus' death. Luke set these two intertwined events within the context of a proleptic Israel-Christology, in which Jesus' death and resurrection are intrinsically and inseparably bound to Israel's eschatological destiny."

⁴⁹ Kinzer, *Jerusalem*, 47. "If indeed Acts 1:8 is a geographical outline of the book, then its language supports this conclusion, for it characterizes Rome as being located at 'the ends of the earth'. Rome may be the capital of a gentile empire, holding political control over much of the earth, but for Luke and Acts is was neither the center nor the true capital of the world. That honor belonged to Jerusalem alone."

⁵⁰ Kinzer, *Jerusalem*, 49.

⁵¹ Kinzer, *Jerusalem*, 50. Kinzer stelt dat Lucas "leaves his narrative in mid-flow, in anticipation of its future consummation that will occur at some point after the judgement of Jerusalem. Rome may be at the 'ends of the earth', but it is not the end of the story. The story must end where it began – in Jerusalem."

⁵² Kinzer, *Jerusalem*, 52.

⁵³ Kinzer, *Jerusalem*, 53. "If the Gospel of Luke is related to Passover, and the Acts of the Apostles to Pentecost, then the as-yet-unwritten conclusion to this trilogy will be related to Booths. In the eschatological celebration that

Het slot van Handelingen van de apostelen is veelzeggend; het koninkrijk van God wordt verkondigd in de hoofdstad van het rijk dat verantwoordelijk zal zijn voor de verwoesting van Jeruzalem als de stad van Davids troon. Rome is daarmee het nieuwe Babylon; de hoofdstad van het rijk dat in de zesde eeuw BCE verantwoordelijk was voor de verwoesting van Jeruzalem en de wegvoering van het Joodse volk. Te midden van die Babylonische ballingschap kwam Ezra vanuit de stad Babel terug naar Jeruzalem en begon het herstel. Zo zal Rome ook de incubator zijn van de eschatologische vernieuwing.⁵⁴

Lucas geeft een samengesteld beeld van ballingschap en herstel. Enerzijds is de opstanding van Jezus de voorbode en bron van Israël's ultieme herstel. Tegelijk wijst Jezus' lijden op de komende geïntensifieerde ballingschap die door de Romeinen over het volk zal komen. Jezus' fysieke aanwezigheid was een voorbode van de komende verlossing, niet het herstel zelf. Het herstel is begonnen; geloof in Jezus, de gave van de Geest en participatie in de apostolische gemeenschap geven een voorsmaak van dat herstel. Tegelijkertijd is de verwoesting van Jeruzalem een nieuwe fase in de ballingschap, niet de conclusie daarvan.⁵⁵ Lucas ziet het verlossend werk van Jezus in zijn dood en opstanding zowel als verdieping van Israël's ballingschap (door het oordeel over Jeruzalem), als de transformatie ervan om het verlossend potentieel te bewerkstelligen (door Jezus' lijden en sterven), als het initiëren van het uiteindelijke einde van de ballingschap (door Jezus' opstanding). De gemeenschap van Jezus' discipelen heeft een plaats te midden van Israël en de ballingschap als een profetisch teken van de betekenis daarvan en de waarborg voor het komende herstel. In gemeenschap met hun Messias treuren de discipelen over Jeruzalem als het centrum van hun volksleven en het brandpunt van hun eschatologische hoop. Met Paulus neemt de kerk haar tijdelijke plaats in te Rome, zonder haar verwachting te verliezen van terugkeer naar Sion.

Kinzer concludeert dat het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen Jeruzalem portretteren als de stad van David, de stad die Jezus liefhad en waar Hij stierf en opstond. Jeruzalem is het centrum van het land Israël, de messiaanse gemeente, het Joodse volk en de wereld. De dood en opstanding van Jezus zijn verbonden met de verwoesting en verlossing van Jeruzalem.⁵⁶

2.3 Conclusie

Welke betekenis heeft Jeruzalem in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen volgens Peter Walker en Mark Kinzer? Beiden wijzen op de centrale plaats die Jeruzalem in deze boeken inneemt. De structuur van dit tweedelig werk draait om Jeruzalem en de gebeurtenissen in deze twee boeken spelen zich voor een groot deel in en rondom Jeruzalem af. De visies van Walker en Kinzer op de betekenis van de stad in deze twee boeken lopen echter uiteen.

Volgens Walker tonen het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen hoe er in de heilsgeschiedenis een beweging naar en van Jeruzalem zichtbaar is. Na een positieve beschrijving van stad en tempel aan het begin van het evangelie naar Lucas volgt een dramatische omslag; Jezus voorzegt

will fulfill the meaning of this holiday, the nations will join Israel in Jerusalem to glorify the One who is 'king over all the earth'. Thus will be realized the 'kingdom of God', which, according to the final verse of Acts, Paul proclaimed in Rome 'with all boldness and without hindrance'. Only then will the story find its ultimate closure."

⁵⁴ Kinzer, *Jerusalem*, 56. "For Luke, as for 1 Peter 5,13, Rome is the new Babylon, the agent of judgment on Jerusalem which is destined also to become an incubator for her eschatological renewal."

⁵⁵ Kinzer, *Jerusalem*, 55. "The restoration had begun, and through faith in Jesus, the gift of the Spirit, and participation in the apostolic community one could receive an authentic foretaste of the final redemption. Nevertheless, for Luke the destruction of Jerusalem constituted a new stage in the exile rather than its conclusion."

⁵⁶ Kinzer, *Jerusalem*, 58. "According to Luke and Acts, the death and resurrection of the Messiah are bound inextricably to both the land and the people. In the final analysis, his salvific work either includes them in its scope, or fails in its purpose."

het oordeel over Jeruzalem en de stad reageert negatief op Jezus en zijn volgelingen. De hoop voor Israël en Jeruzalem, die aan het begin van het evangelie naar Lucas klinkt, wordt niet verwerkelijk. De aanwezigheid van de vroege kerk in Jeruzalem bevestigt de christelijke claim dat zij authentiek Joods is, maar laat ook zien dat Jeruzalem en Israël door Jezus en de Geest hersteld zijn. De verkondiging van het evangelie beweegt zich weg van Jeruzalem naar de einden der aarde. Hoewel zij de unieke bron van het evangelie is en het centrum van de missie onder de volken, heeft zij voor zichzelf het evangelie verworpen. Jeruzalem is van belang voor het historisch begin van het evangelie, maar het is niet aan de stad verbonden. De geschiedenis van de kerk is een beweging weg van Jeruzalem. Volgens Walker presenteren het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen Jeruzalem als stad die haar bestemming verloren heeft. Op grond van Lucas 13,31-35; 19,41-44; 21,20-24 en 23,27-31 gelezen tegen de achtergrond van geheel het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen, ligt volgens Walker de theologische betekenis van Jeruzalem in het verleden.

Tot een heel andere conclusie komt Mark Kinzer. Op grond van zijn lezing en uitleg van het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen betoogt hij dat de apostolische boodschap over de dood en opstanding van Jezus een profetische dimensie bevat, die deze gebeurtenissen uit het leven van Israëls Messias verbinden met de toekomst van het Joodse volk. Jezus stierf en stond op als de messiaanse vertegenwoordiger van het Joodse volk. Deze gebeurtenissen ordenen de loop van de Joodse geschiedenis en zijn een voorafschaduwing hiervan. Met zijn lijden en sterven anticipeert Jezus op – en deelt Hij in – de verwoesting van Jeruzalem in 70 CE en de daaropvolgende Joodse ballingschap. Met zijn opstanding anticipeert Jezus op de uiteindelijke verheerlijking van Jeruzalem. Het goede nieuws over zijn dood en opstanding is tegelijkertijd het goede nieuws over Gods komende regering in Jeruzalem. Volgens Kinzer is Jeruzalem in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen het scharnierpunt van Gods daden in de menselijke geschiedenis en is de stad onlosmakelijk verbonden met de gekruisigde en opgestane Messias. Handelingen van de apostelen, gelezen in het licht van het evangelie naar Lucas, presenteert een evangelie dat in het bijzonder op het Joodse volk gericht is en inhoudelijk verband houdt met de voltooiing van de Joodse geschiedenis, die de verbanning en terugkeer van het Joodse volk naar het eigen land en Jeruzalem inhoudt. Het evangelie is niet alleen het goede nieuws over wat God gedaan heeft, maar ook over wat God doet en zal doen. Het is een profetisch evangelie dat vertelt over Gods verlossende daden in verleden, heden en toekomst in het leven van het volk van Israël door Israëls opgestane Messias. Op grond van Lucas 13,31-35; 19,41-44; 21,20-24; 23,27-31 gelezen tegen de achtergrond van geheel het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen is Jeruzalem volgens Kinzer theologisch van blijvende betekenis.

Hoe dienen de uiteenlopende visies van Walker en Kinzer met betrekking tot de betekenis van Jeruzalem in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen nu gewaardeerd te worden? Wijzen deze boeken op een voorbijgaande of blijvende theologische betekenis van Jeruzalem? Op deze vragen zoeken de volgende hoofdstukken vanuit het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen naar een antwoord. Welke verwachtingen klinken er aan het begin van het evangelie naar Lucas, waar zijn deze op gebaseerd en op welke manier komen deze terug in het vervolg van Lucas' tweedelig werk? Hoe verhoudt Jezus' levensweg zich tot het lot van Jeruzalem? Welke beweging is er in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen te zien met betrekking tot Jeruzalem en wat betekent die? Het volgende hoofdstuk gaat in op de betekenis van Jeruzalem in het evangelie naar Lucas. Hoofdstuk 4 vervolgt met de betekenis van Jeruzalem in Handelingen van de apostelen.

Jeruzalem in het evangelie naar Lucas

Hoe dienen de visies van Peter Walker en Mark Kinzer op de theologische betekenis van Jeruzalem in het evangelie naar Lucas, zoals in hoofdstuk 2 uiteengezet, gewaardeerd te worden? Welke betekenis heeft Jeruzalem in het evangelie naar Lucas? Op deze vragen zoekt dit hoofdstuk naar een antwoord. Welke verwachtingen klinken er aan het begin van het evangelie naar Lucas en waarom? Waar is deze hoop op gebaseerd en hoe ontwikkelt zij zich in de loop van het boek? Is er in het boek sprake van een exodusmotief en hoe verhoudt Jezus' levensweg zich tot het lot van Jeruzalem? Om tot een antwoord op de vraag naar de betekenis van Jeruzalem in het evangelie naar Lucas te komen, gaat dit hoofdstuk allereerst vanuit Lucas 1,5-38.46-55.67-79; 2,22-40; 3,1-20; 4,16-30 in op de hoop voor Israël en Jeruzalem. Vervolgens gaat het vanuit Lucas 2,41-52; 4,1-13; 9,28-36.51; 13,31-35; 19,28-44; 21,5-28; 22,14-23; 23,27-31; 24,13-53 in op Jezus' levensloop in relatie tot Jeruzalems bestemming.

3.1 Hoop voor Israël en Jeruzalem

Zowel Walker als Kinzer wijzen op de hoop die er aan het begin van het evangelie naar Lucas klinkt.⁵⁷ Om welke verwachting gaat het, waarop is zij gebaseerd en waarom klinkt zij aan het begin van het evangelie naar Lucas? Dat wordt duidelijk vanuit Lucas 1,5-38.46-55.67-79; 2,22-40; 3,1-20; 4,16-30.

Aankondiging van de geboorte van Johannes (1,5-25)

Het evangelie naar Lucas begint na de openingswoorden (1,1-4) met de priester Zacharias in de tempel te Jeruzalem (1,6). Terwijl hij zijn priesterdienst vervult, verschijnt de engel Gabriël aan hem (1,11.19). Gabriël is in Israëls Schriften degene die de verlossing van Israël aankondigt.⁵⁸ In Daniël 8 spreekt Gabriël over de eschatologische verlossing van Israël. In Daniël 9 volgt de verschijning van Gabriël op Daniëls gebed om Gods ingrijpen ten behoeve van Israël en de tempelberg te Jeruzalem. Dat Gabriël in Lucas 1,5-25 ook verschijnt rondom het gebed en de tijd van het offer doet vermoeden dat met de gebeurtenissen waar Gabriël met Zacharias over spreekt de eschatologische verlossing van Israël ophanden is.

Gabriël kondigt aan dat Zacharias' vrouw Elizabeth een zoon zal krijgen en Zacharias moet hem de naam Johannes geven (1,13). Elizabeth is onvruchtbaar (1,7). Dat Zacharias en Elizabeth een kind zullen krijgen, herinnert daarmee aan de geboorte van een kind bij Abraham en Sara, Manoach en zijn vrouw en Elkana en Hanna.⁵⁹ Deze geboorten getuigen elk van Gods ingrijpen ten gunste van Israël. Johannes zal gebruikt worden voor de terugkeer van Israël tot hun God (1,16 καὶ πολλοὺς τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ ἐπιστρέψει ἐπὶ κύριον τὸν θεὸν αὐτῶν; 1,17 ἐτοιμάσαι κυρίῳ λαὸν κατεσκευασμένο). In de

⁵⁷ Walker, *Jerusalem*, 59-60; Kinzer, *Jerusalem*, 32-34.

⁵⁸ Dan. 8,16; 9,21. Brown, *Birth*, 270 "In any case, there can be no doubt that in his description of Gabriel's appearance Luke intends to evoke the atmosphere of Daniel." Zie hier ook voor een overzicht van de punten van vergelijking tussen Gabriëls verschijningen aan Daniël en Zacharias.

⁵⁹ Gen. 18,1-15; Rech. 13; 1 Sam. 1. Zie ook: Bovon, *Luke 1*, 34-35; Rusam, *Lukas*, 41-45.

aankondiging van de geboorte en het optreden van Johannes klinkt de echo van het slot van Maleachi.⁶⁰ In Maleachi staan deze woorden in de context van de dag van JHWH waarop er verlossing is voor Israël.

De aankondiging van de geboorte van Johannes is een antwoord op het gebed van Zacharias (1,13). De context doet vermoeden dat Zacharias niet zozeer gebeden heeft om een kind, maar om Gods ingrijpen ten gunste van zijn volk. Gabriël kondigt niet zozeer de geboorte van een zoon voor Zacharias aan, maar veelmeer de geboorte van een kind dat door God gebruikt zal worden om Israël tot vernieuwde toewijding aan Hem te brengen (1,16-17). De boodschap van Gabriël wekt de indruk dat de geboorte van Johannes het antwoord is op zowel het gebed van Zacharias als het volk dat bidt (1,10 πᾶν τὸ πλῆθος ἦν τοῦ λαοῦ). In het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen zijn Gods daden en het gebed nauw met elkaar verbonden.⁶¹ Het Joodse Achttiengebed laat zien dat Zacharias en het volk mogelijk tegelijkertijd gebeden hebben om Gods ingrijpen ten gunste van Israël. In dit gebed, waarvan de gebeden teruggaan op de dagelijkse gebeden rondom de offers in de tempel, wordt hierom gebeden.⁶² Lucas 1,5-25 laat zien dat er onder het volk Israël hoop is op Gods ingrijpen en herleving van het volk.

Aankondiging van de geboorte van Jezus (1,26-38)

Niet lang na de aankondiging van de geboorte van Johannes verschijnt Gabriël opnieuw om een geboorte aan te kondigen. Nu niet in Jeruzalem, maar in Nazareth in Galilea (1,26). Gabriël verschijnt aan Maria, een meisje dat in ondertrouw is met Jozef, een afstammeling van koning David (1,27). De vermelding van Jozef als nakomeling van David is een opmaat naar wat Gabriël zal zeggen over het kind dat geboren zal worden en de troon van David.

Gabriël kondigt aan dat Maria zwanger zal worden en een zoon zal baren, die zij de naam Jezus moet geven. Hij zal groot zijn en Zoon van de Allerhoogste genoemd worden. God zal Hem de troon van zijn vader David geven (1,32 δώσει αὐτῷ κύριος ὁ θεὸς τὸν θρόνον Δαυὶδ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ).⁶³ Hij zal over het huis van Jakob koning zijn tot in eeuwigheid en aan zijn koninkrijk zal geen einde komen (1,33 βασιλεύσει ἐπὶ τὸν οἶκον Ἰακώβ εἰς τοὺς αἰῶνας καὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ οὐκ ἔσται τέλος). In de woorden van Gabriël weerklinkt de belofte van JHWH aan David bij monde van de profeet Nathan uit 2 Samuël 7.⁶⁴ JHWH belooft dat Davids naam groot zal zijn, dat een nakomeling van hem op zijn troon zal zitten en dat die voor JHWH een huis zal bouwen. JHWH zal die nakomeling tot een Vader zijn en Davids huis en koningschap zullen voor eeuwig vaststaan.⁶⁵ Waar deze belofte allereerst vervuld wordt in het koningschap van Davids zoon Salomo, past Gabriël Gods belofte aan David nu op Jezus toe. Dat Jezus zal ‘regeren over’ (1,33 βασιλεύσει ἐπὶ) houdt het regeren over een land en volk in.⁶⁶ Het ‘huis van Jakob’ (1,33 τὸν οἶκον Ἰακώβ) refereert in lijn met Israëls Schriften aan het volk Israël.⁶⁷ Jezus zal

⁶⁰ Mal. 3,23-24 (4,5-6).

⁶¹ Vgl. Luc. 3,21-22; 6,12-16; 9,28-36; 22,39-46; 23,34.46; 22,42; 23,34.46; Hnd. 1,14; 2,42; 3,1; 8,15; 9,11.40; 10,9; 12,12; 20,36.

⁶² Sluis, *Achttiengebed*, 205-212, 286-311, 387-390.

⁶³ De verbinding tussen David en Jezus klinkt opnieuw in Luc. 2,4 als Jozef en Maria naar Bethlehem – de stad van David – reizen, in Luc. 2,11 als een engel de geboorte van Jezus meedeelt aan de herders in de streek van Bethlehem en in Luc. 3,31 in Jezus’ geslachtsregister. Zie voor de verbinding tussen Jezus en David ook Luc. 18,38-39; 20,41-44. In het evangelie naar Lucas wordt niet Jeruzalem, maar Bethlehem expliciet als de stad van David aangeduid.

⁶⁴ Vgl. 2 Samuël 7,1-16.

⁶⁵ Het blijvend Davidisch koningschap is een terugkerend thema in Israëls Schriften: 1 Kon. 8,25; Ps. 88,19-37 (89,20-38); 131,11-12 (132,11-12); Jes. 9,6-7 (9,5-6); Jer. 23,5-6; 37,8-9 (30,8-9); Ez. 37,24-25; Dan. 7,14; Hos. 3,5.

⁶⁶ Gen. 36,31; Recht. 4,2; 1 Kron. 1,44; Spr. 1,1; Jes. 1,1.

⁶⁷ Ex. 19,3; Ps. 113,1 (114,1); Jes. 2,6; 46,3; 48,1; Jer. 2,4.

niet alleen een koninklijke positie hebben, maar ook een eeuwigdurende regering. De woorden van Gabriël wijzen op een blijvende betekenis van Israël en Davids koningshuis. Ook voor Jeruzalem? De stad wordt niet door Nathan en Gabriël genoemd. Een nauwkeurige lezing van Israëls Schriften laat echter zien hoe Israël, Davids troon en Jeruzalem als tempel- en koningsstad met elkaar verweven zijn.⁶⁸ Jeruzalem is blijvend de stad van David en de stad die JHWH uitgekozen heeft om te wonen.⁶⁹ Ook na de ballingschap blijft Jeruzalem van betekenis in de omgang van JHWH met zijn volk en de toekomst die Hij daarmee op het oog heeft.⁷⁰ Profeten als Jesaja en Jeremia kondigen zowel Gods oordeel over Jeruzalem af vanwege de zonde van Israël, als Gods trouw en herstel van de stad na de ballingschap.⁷¹ Als Gabriël spreekt over Jezus' eeuwig koningschap op de troon van David, dan klinkt hierin mee dat daarin een plaats voor Jeruzalem is weggelegd. Zoals Kinzer betoogt, kan Jezus als nakomeling van koning David niet losgezien worden van Jeruzalem als de koningsstad.⁷²

Lofzang van Maria (1,46-55)

Niet lang na het bezoek van Gabriël reist Maria naar Zacharias en Elizabeth (1,39). Bij de ontmoeting met Elizabeth breekt Maria uit in een lofprijzing (1,46). Met woorden waarin Israëls Schriften weerklinken maakt Maria God groot om zijn krachtige daden, niet alleen ten gunste van haarzelf (1,48), maar van heel Israël (1,54-55).⁷³ Maria prijst God niet alleen vanwege de komst van haar kind, maar vooral omdat hierin Gods verlossingswerk voor Israël zichtbaar wordt. Hij heeft zich het lot van Israël aangetrokken en gedacht aan zijn barmhartigheid (1,54 ἀντελάβετο Ἰσραὴλ παιδὸς αὐτοῦ, μνησθῆναι ἐλέους). Gods ἔλεος herinnert aan zijn verbondstrouw richting Israël.⁷⁴

Maria zingt over Gods beloften aan Abraham en zijn nakomelingen (1,55 καθὼς ἐλάλησεν πρὸς τοὺς πατέρας ἡμῶν, τῷ Ἀβραὰμ καὶ τῷ σπέρματι αὐτοῦ). Hierin zijn de belofte van land, nakomelingen en een zegenrijke positie met elkaar verweven.⁷⁵ Ook David behoort tot de nakomelingen van Abraham en Maria's woorden herinneren ook aan Gods beloften aan David met betrekking tot het koningschap.⁷⁶ Dat Gods werk ook politieke connotaties heeft, wordt zichtbaar in hoe Hij op de troon plaatst wie Hij wil (1,52 καθεῖλεν δυνάστας ἀπὸ θρόνων καὶ ὕψωσεν ταπεινοῦς). De allusies op Psalm 88 en 131 die in Maria's woorden weerklinken, waarin gezongen wordt over Gods verbond met David, brengen ook Jeruzalem als stad van David en JHWH in beeld.⁷⁷ Maria bezingt hoe God in de geboorte van Jezus toont hoe Hij zijn beloften aan Abraham en David vervult. Gods werk is geworteld in zijn verbond met Israël en verbonden met de geschiedenis van het door Hem verkozen volk.

⁶⁸ Vgl. 2 Sam. 5,7-9; 1 Kon. 8,1; 11,13.32.36; 14,21; 15,4; 2 Kon. 21,7; 23,27; 1 Kron. 11,5; 23,25; 2 Kron. 5,2 6,6; 33,4; Ezra 1,1-5; Ps. 131,11-14 (132,11-14); 134,21 (135,21).

⁶⁹ Zie voor de blijvende betekenis van Jeruzalem voor JHWH en Israël: Schreiner, *Sion*, 295-297.

⁷⁰ Zie Selman 'Jerusalem', 43-56. Vgl. 2 Kron. 36,21-23; Ezra 1,1-5.

⁷¹ Jes. 3; 65,17-25; Jer. 7; 39,36-44 (32,36-44).

⁷² Kinzer, *Jerusalem*, 42.

⁷³ Zie Brown, *Birth*, 358-360 voor een overzicht van de echo's uit Israëls Schriften in Maria's woorden.

⁷⁴ Vgl. Ex. 34,6; Deut. 7,9. Zie ook Luc. 1,72.78.

⁷⁵ Vgl. Gen. 12,1-3; 15,1-21; 17,1-8; 18,18; 22,15-18.

⁷⁶ Vgl. 2 Sam. 7,1-16.

⁷⁷ De echo van Ps. 88,2 (89,2) in Luc. 1,50 en Ps. 131,11 (132,11) in Luc. 1,55 plaatst Maria's woorden in het licht van Gods verbond met David zoals verwoord in Ps. 88,4-5.20-38 en Ps. 131,11-18. Op deze manier komt ook Sion ofwel Jeruzalem in beeld.

Lofzang van Zacharias (1,67-79)

Gods ingrijpen ten gunste van Israël klinkt opnieuw in de woorden van Zacharias bij de besnijdenis en naamgeving van zijn pasgeboren zoon Johannes (1,68-79). In woorden die ontleend zijn aan Israëls Schriften, prijst Zacharias de God van Israël (1,68).⁷⁸ Uit de recente gebeurtenissen blijkt dat Hij naar zijn volk omgezien heeft en verlossing heeft gebracht (1,68 Εὐλογητὸς κύριος ὁ θεὸς τοῦ Ἰσραήλ, ὅτι ἐπεσκέψατο καὶ ἐποίησεν λύτρωσιν τῷ λαῷ αὐτοῦ).

Gods ‘omzien’ (ἐπισκέπτομαι) herinnert aan zijn ingrijpen in de geschiedenis van Israël, exemplarisch zichtbaar in de bevrijding uit de slavernij in Egypte.⁷⁹ De ‘verlossing’ (λύτρωσις) wijst op de bevrijding van onderdrukking. Die bevrijding komt vanuit het huis van David (1,69 ἤγειρεν κέρασ σωτηρίας ἡμῖν ἐν οἴκῳ Δαυὶδ παιδὸς αὐτοῦ). De ‘hoorn’ (κέρας) als symbool van macht en kracht heeft messiaanse connotaties en wijst in lijn met Israëls Schriften op een verlosser die zal opstaan uit het nageslacht van David.⁸⁰ Zacharias’ woorden herinneren aan Gabriëls woorden aan Maria in Lucas 1,32-33 waarin de rol van verlosser aan Jezus toebedeeld wordt. De messiaanse ondertonen worden versterkt door Zacharias’ spreken over de ‘opgang uit de hoogte’ (1,78 διὰ σπλάγχνα ἐλέους θεοῦ ἡμῶν, ἐν οἷς ἐπισκέπεται ἡμᾶς ἀνατολή ἐξ ὕψους) waarin Gods omzien naar zijn volk zichtbaar wordt. De ‘opgang’ (ἀνατολή) kan zowel wijzen op de opkomst van een hemellichaam als van een uitloper van een plant. Beide betekenissen kennen in Israëls Schriften messiaanse connotaties.⁸¹

De verlossing die God gebracht heeft en tot stand komt door de messiaanse figuur uit het huis van David, bestaat uit de bevrijding van vijanden (1,71 σωτηρίαν ἐξ ἐχθρῶν ἡμῶν καὶ ἐκ χειρὸς πάντων τῶν μισούντων ἡμᾶς) en de vergeving van zonden (1,77 τοῦ δοῦναι γνῶσιν σωτηρίας τῷ λαῷ αὐτοῦ ἐν ἀφέσει ἁμαρτιῶν αὐτῶν). Deze verlossing heeft als doel dat Israël God vrij van onderdrukkers en vrij van schuld zal kunnen dienen (1,74-75 ἀφόβως ἐκ χειρὸς ἐχθρῶν ῥυσθέντας λατρεύειν αὐτῷ ἐν ὁσιότητι καὶ δικαιοσύνη ἐνώπιον αὐτοῦ πάσαις ταῖς ἡμέραις ἡμῶν). In Zacharias’ tijd leefde het Joodse volk al lange tijd – alleen onderbroken door de regering van de Hasmoneeën gedurende de late tweede eeuw en het begin van eerste eeuw BCE – onder de macht van andere volken. Die overheersing was voor het Joodse volk telkens weer een bedreiging voor het dienen van JHWH.⁸²

De verlossing waar Zacharias over spreekt, is in Israëls geschiedenis al aangekondigd door Gods profeten (1,70).⁸³ Dat deze verlossing gericht is op het dienen van JHWH door Israël, is in overeenstemming met Gods belofte aan Abraham en Gods verbond met hem en zijn nakomelingen (1,73 ὄρκον ὃν ὤμοσεν πρὸς Ἀβραάμ τὸν πατέρα ἡμῶν, τοῦ δοῦναι ἡμῖν).⁸⁴ In Genesis 15,13-16 belooft God dat Hij Abrahams nakomelingen zal bevrijden uit de onderdrukking in Egypte en hen in het land Kanaän zal terugbrengen. Deze bevrijding heeft tot doel dat Israël als volk JHWH zal dienen (λατρεύω).⁸⁵

Dat de verlossing waar Zacharias over spreekt ook gericht is op Jeruzalem, blijkt uit de echo’s uit Israëls Schriften die daarin klinken. Zacharias’ zoon Johannes zal als profeet van de Allerhoogste uitgaan om de weg te banen voor de komst van de messiaanse nakomeling uit het huis van David (1,76 προπορεύσει γὰρ ἐνώπιον κυρίου ἐτοιμάσαι ὁδοῦς αὐτοῦ; 1,79 ἐπιφᾶναι τοῖς ἐν σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου καθημένους, τοῦ κατευθῆναι τοὺς πόδας ἡμῶν εἰς ὁδὸν εἰρήνης).⁸⁶ Hierin klinkt de echo van Jesaja 40,1-

⁷⁸ Zie Brown, *Birth*, 386-389 voor een overzicht van de echo’s uit Israëls Schriften in Zacharia’s woorden.

⁷⁹ Vgl. Ex. 2,24-25; 3,16; 4,31; Ruth 1,6; Ps. 105,4 (106,4).

⁸⁰ Vgl. 1 Sam. 2,1.10; 2 Sam. 22,3; Ps. 17,3 (18,3); 88,18-25 (89,18-25); 131,17 (132,17); 147,14 (148,14); Ez. 29,21.

⁸¹ Vgl. Num. 24,17; Jer. 23,5; Zach. 3,8; 6,12.

⁸² Zie voor een beschrijving van deze geschiedenis: VanderKam, *Introduction*, 1-52.

⁸³ Vgl. Jes. 40,1-10; Jer. 23,1-8; 37,1-21 (30,1-22); Micha 4,1-10.

⁸⁴ Vgl. Luc. 1,54-55.

⁸⁵ Vgl. Ex. 3,12; 7,16.

⁸⁶ Cf. Luc. 1,17.

3 waar richting Juda en Jeruzalem over de verlossende komst van JHWH tot zijn volk gesproken wordt. Ook weerklinkt de aankondiging van de bode van JHWH die voor Hem de weg zal effenen en wiens komst ten goede zal zijn voor Juda en Jeruzalem uit Maleachi 3.⁸⁷ Het omzien van God naar ‘hen die in duisternis en schaduw van de dood gezeten zijn’ herinnert aan Gods belofte over het blijvend koninkrijk van David en de doorgaande regering op zijn troon uit Jesaja 9.⁸⁸ De ‘opgang’ (ἀνατολή) en het ‘verschijnen’ (ἐπιφαίνω) zinspelen ook op Jesaja 60 waar gesproken wordt over het herstel van Jeruzalem.⁸⁹ Dat onderstreept de verwachting dat dit herstel door de messiaanse verlosser uit het huis van David gerealiseerd wordt.

De verlossing waar Zacharias over spreekt is de verlossing van Israël door de komst van de Davidische koning waar Gabriël over sprak tegen Maria. Deze verlossing heeft zowel een socio-politieke als geestelijke dimensie.⁹⁰ Deze zijn met elkaar verweven en gefundeerd in Gods belofte en verbond met Abraham en zijn nakomelingen. De verlossing is door de zinspeling op Gods bevrijdende daden in Israëls geschiedenis een concrete historische gebeurtenis in de doorgaande geschiedenis van God met Israël. Door Gods vernieuwde toewending naar zijn volk is de beloofde verlossing ophanden.

Simeon en Anna in de tempel (2,22-40)

Naar Gods beloofde verlossing wordt onder Israël en in Jeruzalem ook uitgezien, zoals blijkt als Jezus niet lang na zijn geboorte, besnijdenis en naamgeving met zijn ouders in de tempel te Jeruzalem is (2,22-24).⁹¹ In de tempel ontmoeten zij Simeon en Anna. Simeon is een godvrezende man uit Jeruzalem, die de vertroosting van Israël verwacht (2,25 προσδεχόμενος παράκλησιν τοῦ Ἰσραήλ). In deze ‘ vertroosting van Israël ’ weerklinken profetieën van Jesaja over Gods verlossing van Israël, herstel van Jeruzalem na de Babylonische ballingschap en de terugkeer van JHWH naar Sion.⁹² Simeon ziet de vervulling van deze profetieën in het kind Jezus dat hij in zijn armen heeft (2,26-29). God heeft zijn redding bewerkt ten overstaan van alle volken (2,30-31 εἶδον οἱ ὀφθαλμοί μου τὸ σωτήριόν σου, ὃ ἠτοίμασας κατὰ πρόσωπον πάντων τῶν λαῶν) en deze is gericht op zowel Joden als niet-Joden (2,32 φῶς εἰς ἀποκάλυψιν ἐθνῶν καὶ δόξαν λαοῦ σου Ἰσραήλ).

In Simeons woorden klinken echo’s uit diverse passages uit Jesaja waarin Gods heil voor Israël, Jeruzalem en de volken nauw met elkaar verweven zijn.⁹³ Simeon verwacht in lijn met de profetieën van Jesaja de vervulling van Gods belofte dat Israëls tijd van straf en ballingschap tot een einde komt. Daarmee behoort hij samen met Anna tot allen die de verlossing van Jeruzalem verwachtten (2,38 πᾶσιν τοῖς προσδεχομένοις λύτρωσιν Ἱερουσαλήμ). Deze verlossing van Jeruzalem betekent de vertroosting

⁸⁷ Vgl. Mal. 3,1-4.

⁸⁸ Vgl. Jes. 9,2-7 (9,1-6). Zacharias’ woorden sluiten aan bij wat Gabriël tegen Maria zegt in Luc. 1,32-33 en zoals in de bespreking daarvan aangegeven, verbonden is met Jeruzalem.

⁸⁹ Jes. 60,1-2 Φωτίζου φωτίζου, Ἱερουσαλημ, ἦκει γάρ σου τὸ φῶς, καὶ ἡ δόξα κυρίου ἐπὶ σὲ ἀνατέταλκεν. Ἴδου σκότος καὶ γνόφος καλύψει γῆν ἐπ’ ἔθνη· ἐπὶ δὲ σὲ φανήσεται κύριος, καὶ ἡ δόξα αὐτοῦ ἐπὶ σὲ ὀφθήσεται. Vgl. ἀνατέταλκεν ἐν ἀνατολή (Luc. 1,78) en φανήσεται ἐν ἐπιφαίνω (Luc. 1,79).

⁹⁰ Zie voor de verwevenheid van bekering, vergeving, verlossing en herstel van Israël in Israëls Schriften: Lev. 26; Deut. 28; Jes. 2,1-5; 4; 25,6-12; 59; Jer. 39,26-40 (32,26-40); Hos. 6; 14; Mal. 3.

⁹¹ Jozef en Maria handelen met hun reis naar Jeruzalem en bezoek aan de tempel volgens de voorschriften in Lev. 12,6,8; Ex. 13,2; Num. 3,13; 8,16-17.

⁹² Vgl. Jes. 40,1-5; 49,13; 51,3; 52,9-10; 57,18; 66,13. De Griekse tekst heeft in vrijwel al deze passages een vorm van παρακελεύω (vgl. παράκλησις in Luc. 2,25).

⁹³ Vgl. Jes. 42,6; 46,13; 49,6-13; 51,3-5; 52,1-10. De verwevenheid van Gods heil voor Israël, Jeruzalem en de volken klinkt ook terug in Ps. 66 (67) en 97 (98).

van Israël (2,25) en de verlossing van het volk (1,68).⁹⁴ De verlossing van Jeruzalem houdt de verlossing van Israël in en omgekeerd.⁹⁵ In de ontmoeting met Simeon en Anna wordt duidelijk hoe Jezus een centrale rol zal spelen in de vervulling van de verlossing die op grond van Gods beloften in Israëls Schriften verwacht wordt. Tegelijkertijd schemert in Simeons' woorden door dat Jezus te maken zal krijgen met tegenstand (2,34 Ἰδοὺ οὗτος κείται εἰς πτώσιν καὶ ἀνάστασιν πολλῶν ἐν τῷ Ἰσραὴλ καὶ εἰς σημεῖον ἀντιλεγόμενον).⁹⁶

Moeten Simeons woorden in Lucas 2,34 chronologisch opgevat worden, zoals Kinzer betoogt?⁹⁷ Het is niet aannemelijk dat het evangelie naar Lucas de val en Handelingen van de apostelen het opstaan van Israël toont, want in beide boeken is sprake van zowel geloof als ongeloof als reactie op Jezus en de verkondiging van het evangelie.⁹⁸ Een temporele interpretatie sluit wel aan bij het patroon van verlossing na oordeel dat de boodschap van profeten als Jesaja, Jeremia en Ezechiël kenmerkt.⁹⁹ Dat past ook bij wat in de loop van het evangelie naar Lucas duidelijk wordt; dat er sprake is van verwoesting, maar ook van verlossing en herstel.¹⁰⁰ Toch wekken Simeons woorden eerder de indruk dat Jezus voor een tweedeling onder zijn volksgenoten zal zorgen, die verderop in Lucas' werk zichtbaar wordt; tussen hen die Hem erkennen en hen die Hem afwijzen als de door God gezondene. Vanwege de ambiguïteit van Simeons woorden kan Kinzers uitleg niet met zekerheid gevolgd worden.

Optreden van Johannes de Doper (3,1-20)

Na de geboortegeschiedenissen van Johannes en Jezus in de eerste twee hoofdstukken van het evangelie naar Lucas verschuift de aandacht naar Jezus' werk in Galilea (4,14-9,50) en wat daaraan voorafgaat (3,1-4,13). Allereerst verhaalt Lucas hoe Johannes doopt en de mensen voorbereidt op het optreden van Jezus (3,1-18).¹⁰¹ Lucas wijst erop dat in het handelen van Johannes zichtbaar wordt wat in Jesaja 40,3-5 geschreven staat (3,4 ὡς γέγραπται ἐν βιβλῷ λόγων Ἡσαΐου τοῦ προφήτου). Daar spreekt Jesaja over de komst van JHWH tot troost en verlossing van Israël en Jeruzalem, die het einde van de ballingschap

⁹⁴ Hier klinkt opnieuw de echo van Jes. 52,9. De vertroosting van Israël is daar verweven met de verlossing van Jeruzalem.

⁹⁵ Deze interpretatie wordt ondersteunt door handschriften die 'de verlossing van Israël' (λύτρωσιν Ἰσραὴλ) lezen (1216 pc a r¹ vg^{cl} bo^{ms}). Daarnaast zijn er handschriften die 'de verlossing in Jeruzalem' (λύτρωσιν ἐν Ἱερουσαλήμ) of 'de verlossing in Israël' (λύτρωσιν ἐν Ἰσραὴλ) lezen (A D L Θ Ψ 0130 f¹³ 33 m sy^{h95}). De lezing 'de verlossing van Jeruzalem' heeft de voorkeur omdat deze het beste de andere lezingen verklaart. De invoeging 'in' (ἐν) neemt de grammaticale ambiguïteit weg. De vervanging door 'Israël' (Ἰσραὴλ) benadrukt de theologische implicaties van de passage.

⁹⁶ Een vorm van het Griekse woord ἀντιλέγω komt negen keer voor in het Nieuwe Testament, waarvan vijf keer in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen waar het telkens wijst op tegenstand van Joden richting Jezus of Paulus: Luc. 2,34; 20,27; Hnd. 13,45; 28,19; 28,22.

⁹⁷ Kinzer, *Jerusalem*, 33-34. In navolging van David Tiede betoogt Kinzer dat Simeons uitspraak "should be taken as a prophetic temporal sequence, with at first 'many in Israel' falling and experiencing judgement, and afterwards 'many in Israel' rising to receive redemption."

⁹⁸ Cf. Luc. 4,22; 5,20; 6,11; 9,22; 10,39; 11,15; 12,51; 19,39; 20,18; 24,21; Hnd. 2,13,37; 4,1-2; 5,14; 7,58; 13,45,50; 14,1-2; 17,1-5; 18,5-6; 21,20; 28,24.

⁹⁹ Vgl. Jes. 51,17 waar met betrekking tot Jeruzalem gesproken wordt over ἀνίστημι na πτώσις.

¹⁰⁰ Cf. Luc. 13,34-35; 19,44-45; 21,24. Dat Simeon niet spreekt over de val of (ἡ) opstanding, maar over de val en (καί) opstanding van velen (en niet van allen), en dat εἰς een tegenstelling kan aangeven, waarbij eerst het positieve (εἰς πτώσιν καὶ ἀνάστασιν πολλῶν ἐν τῷ Ἰσραὴλ) en vervolgens het negatieve (εἰς σημεῖον ἀντιλεγόμενον) klinkt, maakt het mogelijk dat Simeons woorden over de val en opstanding van velen in Israël chronologisch op te vatten. Deze uitleg wordt echter bemoeilijkt door het feit dat het Griekse καὶ ook met 'of' vertaald kan worden.

¹⁰¹ Vgl. Luc. 1,17,76.

en de terugkeer naar het eigen land betekent.¹⁰² In het evangelie naar Lucas zijn de komst van JHWH en het optreden van Jezus met elkaar verweven. Lucas duidt Jezus veelvuldig aan met κύριος, een titel die in de Griekse tekst van Israëls Schriften gebruikt wordt als de vertaling van de Hebreeuwse Godsnaam JHWH.¹⁰³ Als de mensen Johannes vragen of hij de Messias is, ontkent hij en geeft hij aan dat die na hem komt. Hij zal dopen met de Heilige Geest en met vuur (3,16 αὐτὸς ὑμᾶς βαπτίσει ἐν πνεύματι ἁγίῳ καὶ πυρὶ). In Johannes' woorden weerklinken Jesaja 44,3 en Joël 2,28. Jesaja spreekt daar over Gods belofte van de herleving van Israël. Daarmee verbonden is dat Jeruzalem herbouwd en bewoond zal worden.¹⁰⁴ Joël spreekt over een tijd waarin Gods Geest uitgestort wordt op alle vlees.¹⁰⁵ In die tijd zal er op de berg Sion en in Jeruzalem redding zijn en zal er een omkeer komen in de gevangenschap van Juda en Jeruzalem.¹⁰⁶ Deze woorden zijn gericht aan de inwoners van Juda en Jeruzalem.¹⁰⁷ In Johannes' woorden klinkt door dat de door Jesaja en Joël aangekondigde verlossing op komst is.

Jezus in de synagoge van Nazareth (4,16-30)

In aansluiting bij Johannes wijst ook Jezus op de vervulling van Gods beloften aan Israël bij monde van de profeet Jesaja. Dat doet Hij al direct aan het begin van zijn openbaar optreden. Jezus trekt door Galilea en geeft daar onderwijs in de synagogen (4,15.44). Zo komt Hij op een sabbat ook in de synagoge van Nazareth en leest daar uit het boek van de profeet Jesaja (4,16-17).

Als Jezus het boek geopend heeft, volgt er een samengestelde tekst uit Jesaja 61,1-2 en 58,6 (Πνεῦμα κυρίου ἐπ' ἐμέ, οὗ εἵνεκεν ἔχρισέν με εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς, ἀπέσταλκέν με, κηρύξαι αἰχμαλώτοις ἄφεςιν καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν, ἀποστεῖλαι τεθραυσμένους ἐν ἀφέσει, κηρύξαι ἐνιαυτὸν κυρίου δεκτόν).¹⁰⁸ In Jesaja 58 en 61 gaat het over de vernieuwing van Israël, terugkeer uit de ballingschap en vrijheid tot het dienen van JHWH. In Jesaja 62,1 klinkt dat God dit alles zal doen omwille van Jeruzalem. Jesaja's woorden herinneren aan Israël bevrijding uit Egypte en aan het jubeljaar waarin vrijlating uitgeroepen wordt over alle inwoners van het land.¹⁰⁹ In Lucas 4,18-19 klinkt de hoop op een nieuwe tijd voor Israël en Jeruzalem door, waarin sociaal, economische en cultisch herstel met elkaar verweven zijn.¹¹⁰

Na de Schriftlezing geeft Jezus aan dat wat Hij gelezen heeft, in vervulling is gegaan (4,21). Lucas laat zien hoe Jezus' activiteiten verbonden zijn met de hoop van Jesaja op het herstel van Israël en Jeruzalem. Jezus is degene door wie dit herstel werkelijkheid wordt.

¹⁰² Cf. Ps. 66 (67); 97,3 (98,3).

¹⁰³ In het evangelie naar Lucas wijst κύριος zowel op God zelf (Luc. 1,15-17; 2,9; 3,4; 4,8; 5,17; 10,2; 13,35; 19,38; 20,37 etc.) als op Jezus (Luc. 1,43; 2,11; 5,8; 6,5; 7,6; 9,54; 10,1; 12,41-42; 13,15; 17,5-6; 18,6; 19,33-34; 22,33; 24,3 etc.).

¹⁰⁴ Vgl. Jes. 44,26-28.

¹⁰⁵ Joël 2,28.

¹⁰⁶ Joël 2,32; 3,1.

¹⁰⁷ Joël 2,1.15.23.

¹⁰⁸ Jes. 61,1-2 Πνεῦμα κυρίου ἐπ' ἐμέ, οὗ εἵνεκεν ἔχρισέ με· εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς ἀπέσταλκέν με, [ιάσασθαι τοὺς συντετριμμένους τῆ καρδίᾳ,] κηρύξαι αἰχμαλώτοις ἄφεςιν καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν, καλέσαι ἐνιαυτὸν κυρίου δεκτόν [καὶ ἡμέραν ἀνταποδόσεως, παρακαλέσαι πάντας τοὺς πενθοῦντας].

Jes. 58,6 [οὐχὶ τοιαύτην νηστείαν ἐγὼ ἐξελεξάμην, λέγει κύριος, ἀλλὰ λῦε πάντα σύνδεσμον ἀδικίας, διάλυε στραγγαλιὰς βιαίων συναλλαγμάτων,] ἀπόστειλε τεθραυσμένους ἐν ἀφέσει [καὶ πᾶσαν συγγραφὴν ἄδικον διάσπα].

¹⁰⁹ Zie de bespreking van Luc. 1,67-79. Zie ook Ex. 13,21-22; 14,19-20; Lev. 25,10.

¹¹⁰ Zoals ook bij Zacharias in Luc. 1,67-79.

Conclusie

In de openingshoofdstukken van het evangelie naar Lucas neemt Jeruzalem een belangrijke plaats in. Zowel als plaats waar de beschreven gebeurtenissen plaatsvinden, als in de hoop die in deze hoofdstukken klinkt en waar zowel Walker als Kinzer terecht op wijzen. Aan het begin van het evangelie naar Lucas klinkt er verwachting voor Israël en Jeruzalem en die is gebaseerd op Gods beloften aan Israël en zijn vroegere ingrijpen ten gunste van het volk. Bij Zacharias, Simeon en Anna klinkt de hoop op Gods verlossing van Israël en Jeruzalem zoals eens het volk Israël uit Egypte.

Aan het begin van het evangelie naar Lucas zijn het omzien van God naar zijn volk, de vertroosting van Israël en de verlossing van Jeruzalem verweven met de redding van vijanden, vergeving van zonden, vrede en het eeuwige koningschap van Jezus op de troon van David. Dit alles wordt allereerst aangekondigd in Jeruzalem als de stad die een belangrijke rol zal spelen in Gods verlossingswerk en de vervulling van zijn beloften. Het begin van het evangelie naar Lucas laat met de vele zinspelingen op Israël Schriften zien dat wat Israëls profeten aangekondigd hebben nu gaat gebeuren en dat Jeruzalem daar niet los van gezien kan worden. De openingshoofdstukken van het evangelie naar Lucas zijn de opmaat voor Gods verlossingswerk dat zich naar zijn beloften in het vervolg van het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen ontvouwt.

3.2 Jezus en Jeruzalem

Hoe ontwikkelt Gods verlossingswerk dat in de openingshoofdstukken van het evangelie naar Lucas klinkt zich verder in de loop van het boek en welke rol speelt Jeruzalem hierin? Welk verband is er daarbij tussen Jezus' levensweg en het lot van Jeruzalem? Dat wordt zichtbaar vanuit Lucas 2,41-52; 4,1-13; 9,28-36; 13,31-35; 19,28-44; 21,5-28; 22,14-23; 23,27-31; 24,13-53.

Jezus als twaalfjarige jongen in de tempel (2,41-52)

Aan het begin van het evangelie naar Lucas treffen we Jezus tweemaal aan in de tempel te Jeruzalem: als pasgeboren baby (2,22-40) en als twaalfjarige jongen (2,41-52).¹¹¹ Kinzer verwijst naar het laatstgenoemde verblijf als hij betoogt dat Jeruzalem aan Jezus toebehoort.¹¹² In hoeverre is dit terecht?

Als jongen van twaalf jaar oud is Jezus met zijn ouders in Jeruzalem voor de viering van Pesach, het feest van Israëls bevrijding uit de onderdrukking in Egypte (2,41).¹¹³ Na afloop van het feest blijft Jezus achter in Jeruzalem terwijl zijn ouders huiswaarts keren (2,43). Als zij Jezus na verloop van tijd onder het reisgezelschap missen, keren zij terug naar Jeruzalem en uiteindelijk vinden zij Hem in de tempel waar Hij in gesprek is met Joodse leraren (2,44-46).¹¹⁴

Op de vraag van Maria waarom Hij zijn ouders dit aangedaan heeft, antwoordt Jezus dat Hij moet zijn in datgene wat van zijn Vader is (2,49 οὐκ ἔδειτε ὅτι ἐν τοῖς τοῦ πατρὸς μου δεῖ εἶναί με;). De

¹¹¹ In het evangelie naar Lucas wordt vier keer gesproken over een verblijf van Jezus in Jeruzalem: Luc. 2,22.42; 4,9; 19,28. Jezus' laatste reis brengt Hem opnieuw in de tempel: Luc. 19,45-47.

¹¹² Kinzer, *Jerusalem*, 40-41. "Luke considers Jerusalem to be Jesus' rightful possession, though this Galilean has never resided here. This is evident already in the story of Jesus' visit to Jerusalem as a twelve-year old boy".

¹¹³ Cf. Ex. 12,1-28; Lev. 23,1-8; Deut. 16,1-8. Pesach is het enige Joodse feest dat in het evangelie naar Lucas genoemd wordt: Luc. 2,41; 22,1-23.

¹¹⁴ De titel διδάσκαλος wordt in het evangelie naar Lucas alleen hier toegekend aan Joodse leraren. Verder ook aan Johannes de Doper (Luc. 3,12) en Jezus (Luc. 7,40; 8,49; 9,38; 10,25; 11,45; 12,13; 18,18; 19,39), juist ook in relatie tot Jezus' optreden in de tempel te Jeruzalem aan het slot van het evangelie naar Lucas (Luc. 20,21.28.39; 21,7; 22,11).

betekenis van Jezus' uitspraak is ambigu. Het feit dat zijn ouders zijn woorden niet begrijpen (2,50 καὶ αὐτοὶ οὐ συνῆκαν τὸ ῥῆμα ὃ ἐλάλησεν αὐτοῖς) benadrukt de complexiteit daarvan. De context laat meerdere mogelijke betekenissen toe, die elkaar niet uitsluiten, maar insluiten. Omdat Jezus in de tempel is, te midden van leraren, kan zijn uitspraak wijzen op de mensen die Hem omringen en die bij zijn Vader horen, op de tempel als het huis van zijn Vader of nog breder op Jeruzalem als de stad die aan God toebehoort.¹¹⁵ Jezus' uitspraak dat Hij 'moet zijn' (δεῖ εἶναι) in datgene wat van zijn Vader is, wijst er in de context van heel Lucas' werk op dat Jezus betrokken is op de aangelegenheden van zijn hemelse Vader. Hier wordt voor het eerst in Lucas' werk gesproken over 'moeten' (δεῖ) in relatie tot Jezus. Lucas schrijft meermalen dat wat gebeurt, nodig is (δεῖ) tot vervulling van Gods beloften en de Schriften.¹¹⁶ Het δεῖ plaatst de geschiedenis van Jezus binnen Gods raadsbesluit (βουλή) om deze wereld te redden.¹¹⁷ Jezus' woorden anticiperen zo op zijn komende missie met betrekking tot Gods verlossingswerk, een missie die allereerst gericht is op Israël en Jeruzalem.¹¹⁸ Lucas 2,41-52 wijst er daarmee niet direct op dat Jeruzalem aan Jezus toebehoort zoals Kinzer betoogt, maar anticipeert eerder op Jezus' werk, al kan dat niet losgezien worden van Jeruzalem. Alleen gelezen in het geheel van de openingshoofdstukken van het evangelie naar Lucas kan Jezus' uitspraak in Lucas 2,49 wijzen op Jeruzalem als de stad die aan Hem als de zoon van David toebehoort.

Jezus keert vanuit Jeruzalem met zijn ouders mee huiswaarts en zijn moeder bewaart alles wat er gebeurd is in haar hart (2,51 ἡ μήτηρ αὐτοῦ διετήρει πάντα τὰ ῥήματα ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῆς). Hierin klinkt de echo van Daniël 7,28 waar Daniël de uitleg van een visioen over het eeuwige koningschap en koninkrijk van de heiligen van de Allerhoogste, dat hij ontvangen heeft, in zijn hart bewaart.¹¹⁹ Mogelijk klinkt in Lucas 2,51 ook de echo van Genesis 37,11 waar Jakob de woorden van Jozef met betrekking tot zijn toekomstige hoge positie bewaart.¹²⁰ Via een weg van vernedering komt Jozef uiteindelijk in Egypte op een hoge positie terecht, waarin hij het leven van velen redt. In het evangelie naar Lucas zal Jezus via een weg van vernedering en lijden verhoogd worden en zo velen verlossen.

Verzoeking van Jezus (4,1-13)

Voorafgaand aan zijn openbaar optreden is Jezus opnieuw in Jeruzalem. Na zijn doop wordt Jezus door de Heilige Geest naar de woestijn geleid en daar veertig dagen verzocht door de duivel (4,1-13). Jezus wordt drie keer verzocht en weerstaat de verzoeken vanuit Israëls Schriften.¹²¹ De volgorde van de verzoeken sluit aan bij de beweging richting Jeruzalem die in het evangelie naar Lucas in Jezus' leven zichtbaar wordt.¹²² De verzoeken eindigen op de tempel in Jeruzalem (4,9 Ἔγαγεν δὲ αὐτὸν εἰς Ἱερουσαλὴμ καὶ ἔστησεν ἐπὶ τὸ πτερύγιον τοῦ ἱεροῦ).¹²³ Daar probeert de duivel Jezus te verleiden om door een buitengewone daad te laten zien dat Hij daadwerkelijk Gods Zoon is. En juist in Jeruzalem

¹¹⁵ Vgl. 1 Kon. 11,13.32.36; 2 Kron. 3,1-3 en Ps. 86,2-3 (87,2-3). Zie voor een bespreking van de mogelijke betekenissen vanuit de grammatica: Bovon, *Luke 1*, 114; Fitzmyer, *Luke I-IX*, 444.

¹¹⁶ Cf. Luc. 2,49; 4,43; 9,22; 13,33; 17,25; 21,9; 22,37; 24,7.26.44; Hnd. 1,16; 3,21; 4,12; 17,3; 24,19.

¹¹⁷ Vgl. Hnd. 2,23; 4,28; 5,38; 13,36; 20,27. Zie ook Hays, *Echoes*, 191-192.

¹¹⁸ Vgl. Luc. 2,25.38.

¹¹⁹ Dan. 7,28 ἐγὼ Δαναὴλ σφόδρα ἐκστάσει περιειχόμεν, καὶ ἡ ἕξις μου διήνεγκεν ἐν ἐμοί, καὶ τὸ ῥῆμα ἐν καρδίᾳ μου ἐστήριξα. Het eeuwige koningschap weerklinkt in Luc. 1,32-35 bij de aankondiging van de geboorte van Jezus.

¹²⁰ Gen. 37,11 ἐξήλωσαν δὲ αὐτὸν οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ, ὁ δὲ πατὴρ αὐτοῦ διετήρησεν τὸ ῥῆμα.

¹²¹ Jezus weerstaat de verzoeken door het aanhalen van woorden uit Deut. 8,3; 6,13; 6,16.

¹²² Vgl. Luc. 9,51.53; 13,22.33; 17,11; 18,31; 19,11.28.

¹²³ Ook Matteüs beschrijft Jezus' verzoeking door de duivel (Mat. 4,1-11). De volgorde van de verzoeken verschilt echter. In het evangelie naar Matteüs is de volgorde: brood, tempel, koninkrijken. In het evangelie naar Lucas is de volgorde: brood, koninkrijken, tempel.

laat Jezus vervolgens definitief zien dat Hij, in tegenstelling tot Israël, de gehoorzame Zoon van God is.¹²⁴ De derde verzoeking lijkt een voorbereiding op een vierde en laatste verzoeking die later in de buurt van Jeruzalem naar Hem toe zal komen; om door zichzelf van het kruis te verlossen te laten zien dat Hij de Zoon van God is. Ook dan zal Jezus echter de verleiding weerstaan.¹²⁵

Jezus' verheerlijking op de berg (9,28-36)

Waar Lucas 4,1-13 impliceert dat het in Jezus' optreden richting Jeruzalem zal gaan, maakt Lucas 9,28-36 dit expliciet. Op een zeker moment tijdens zijn verblijf in Galilea is Jezus met Petrus, Johannes en Jakobus op een berg (9,28). Terwijl Jezus in gebed is, verandert de aanblik van zijn gezicht en wordt zijn kleding stralend wit (9,29). Opeens staan Mozes en Elia bij Hem (9,30). Zij spreken met Jezus over wat er in Jeruzalem zal gebeuren (9,31 ἔλεγον τὴν ἔξοδον αὐτοῦ, ἣν ἤμελλεν πληροῦν ἐν Ἱερουσαλήμ).¹²⁶ Vanuit Lucas 9,22 waar gesproken wordt over Jezus' dood en opstanding en Lucas 24,50-51 waar gesproken wordt over hoe Jezus zijn discipelen naar buiten leidt (24,50 Ἐξήγαγεν δὲ αὐτοὺς ἕως ἔως πρὸς Βηθανίαν) en opgenomen wordt in de hemel, heeft ἔξοδος hier in Lucas 9,31 betrekking op Jezus' sterven, opstanding en hemelvaart.¹²⁷

Jezus' ἔξοδος grijpt terug op de eerste aankondiging van zijn lijden en sterven (9,22) en anticipeert op de tweede aankondiging daarvan (9,44) en op zijn reis naar Jeruzalem die kort daarop aanvangt (9,51). Tegelijk zinspeelt Jezus' ἔξοδος op Israëls uittocht uit Egypte.¹²⁸ Dat doet vermoeden dat Jezus' ἔξοδος niet alleen betrekking heeft op Hemzelf, maar ook een plaats heeft in Gods verlossing van Israël en dat Jeruzalem hierin een belangrijke rol zal spelen (9,31 ἣν ἤμελλεν πληροῦν ἐν Ἱερουσαλήμ).

Jezus op weg naar Jeruzalem (9,51)

Vanuit Galilea gaat Jezus op weg naar Jeruzalem (9,51 Ἐγένετο δὲ ἐν τῷ συμπληροῦσθαι τὰς ἡμέρας τῆς ἀναλήμψεως αὐτοῦ καὶ αὐτὸς τὸ πρόσωπον ἐστήρισεν τοῦ πορεύεσθαι εἰς Ἱερουσαλήμ).¹²⁹ Hij 'keert zijn gezicht naar Jeruzalem' omdat de dagen van zijn 'opneming' (ἀνάλημψις) vervuld werden. In het αὐτὸς τὸ πρόσωπον ἐστήρισεν τοῦ πορεύεσθαι εἰς Ἱερουσαλήμ klinkt de echo van Ezechiël 21,1-27 waar de profeet spreekt over Gods oordeel over Israël, Juda en Jeruzalem door de hand van de koning van Babel.¹³⁰ Lucas 9,51 zinspeelt daarmee op Jezus' profetische woorden van oordeel over Jeruzalem

¹²⁴ De veertig dagen van Jezus in de woestijn herinneren aan Israëls veertigjarig verblijf in de woestijn na de bevrijding uit Egypte: Num. 14,34; Deut. 8,2; Ps. 94,10 (95,10). Deut. 8,2 maakt duidelijk dat JHWH Israël als zijn zoon (vgl. Ex. 4,22; Hos. 11,1) in die veertig jaar op de proef gesteld heeft om te ontdekken wat er in het hart van het volk leefde; om te zien of het Gods geboden zou naleven of niet.

¹²⁵ Luc. 23,35-39.

¹²⁶ Vgl. Mat. 17,1-8; Marc. 9,2-8. Alleen het evangelie naar Lucas vermeldt dat Mozes en Elia met Jezus spreken over wat er in Jeruzalem zal gebeuren.

¹²⁷ Vgl. ook Luc. 9,51. Het Nieuwe Testament spreekt drie keer over een ἔξοδος: Luc. 9,31; Hebr. 11,22; 2 Petr. 1,15. In Hebreeën refereert ἔξοδος aan de uittocht van Israël uit Egypte. In 2 Petrus wordt ἔξοδος gebruikt als aanduiding voor het menselijk levenseinde.

¹²⁸ Vgl. Ex. 19,1; Num. 33,38; 1 Kon. 6,1; Ps. 103,38 (104,38).

¹²⁹ Herhaalde verwijzingen naar deze reis zijn te vinden in Luc. 9,51.53; 13,22.33; 17,11; 18,31; 19,11.28.

¹³⁰ Ez. 21,1 Διὰ τοῦτο προφήτευσον, οὐκ ἀνθρώπου, στήρισον τὸ πρόσωπόν σου ἐπὶ Ἱερουσαλήμ καὶ ἐπιβλεψον ἐπὶ τὰ ἄγια αὐτῶν καὶ προφητεύσεις ἐπὶ τὴν γῆν τοῦ Ἰσραὴλ. Zie ook Ez. 6,2; 13,17; 14,8; 15,7; 20,46 waar στήριζω voorkomt in combinatie met πρόσωπον in de context van oordeel over Israël en Jeruzalem. Vgl. ook Jer. 21,10 waar gesproken wordt over de verwoesting van Jeruzalem als oordeel van God.

tijdens zijn reis daarnaartoe.¹³¹ Jezus' 'opneming' wijst op zijn hemelvaart.¹³² De 'dagen' (ἡμέρας) kunnen wijzen op de tijd waarin Jezus' hemelvaart plaatsvindt of op een tijd met daarin meerdere gebeurtenissen die samen Jezus' ἀνάλημψις omvatten en waarvan zijn hemelvaart de climax is.¹³³ Omdat dit alles naderbij komt, gaat Jezus op weg naar Jeruzalem waar dit alles zal plaatsvinden.¹³⁴ Vanaf Lucas 9,51 is Jezus' reis naar Jeruzalem en zijn verblijf aldaar het samenbindende thema in het evangelie naar Lucas.¹³⁵

Oordeel over Jeruzalem (13,31-35)

Onderweg naar Jeruzalem wordt Jezus door Farizeeën gewaarschuwd dat Herodes Hem wil doden (13,31). Jezus geeft aan dat zijn werk op dat moment nog niet afgerond is (13,32). Ook moet Hij naar Jeruzalem om daar te sterven (13,33 οὐκ ἐνδέχεται προφήτην ἀπολέσθαι ἔξω Ἱερουσαλήμ). Jezus' dood (en opstanding en hemelvaart) in Jeruzalem is waar zijn reis op uit moet lopen. Vervolgens richt Jezus zich niet meer tot de Farizeeën, maar tot Jeruzalem (13,34 Ἱερουσαλήμ Ἱερουσαλήμ, ἡ ἀποκτείνουσα τοὺς προφῆτας καὶ λιθοβολοῦσα τοὺς ἀπεσταλμένους πρὸς αὐτήν, ποσάκις ἠθέλησα ἐπισυνάξει τὰ τέκνα σου ὄν τρόπον ὄρνις τὴν ἑαυτῆς νοσσιὰν ὑπὸ τὰς πτέρυγας, καὶ οὐκ ἠθέλησατε). De dubbele aanspraak wijst op een aanklacht.¹³⁶ Jezus klaagt de stad aan vanwege haar vijandige houding richting Israëls profeten en Hemzelf.¹³⁷ Jezus werpt zichzelf in de rol van God wiens vleugels Israël zoeken te beschermen en in Jezus' woorden klinkt een klacht vanuit het hart van Israëls God. Jezus spreekt als profeet in Naam van God die ernaar verlangt om de inwoners van Jeruzalem bijeen te brengen zoals een hen haar kuikens onder haar vleugels.¹³⁸ Zij hebben het echter niet gewild. Door Jezus te verwerpen, verwerpen zij God zelf.¹³⁹ Gods liefde en zorg gaan uit naar de inwoners van Jeruzalem, maar zij weigeren Gods profeten en boodschappers te ontvangen. Dat brengt de stad in gevaar en zij zal aan haar lot overgelaten worden (13,35 ἰδοὺ ἀφίεται ὑμῖν ὁ οἶκος ὑμῶν). In het evangelie naar Lucas kan οἶκος

¹³¹ Vgl. Luc. 13,34-35; 19,41-44; 21,5-24.

¹³² Vgl. Hnd. 1,2,11,22, waar ἀναλαμβάνω als werkwoordsvorm van het zelfstandig naamwoord ἀνάλημψις gebruikt wordt als verwijzing naar Jezus' hemelvaart. Vgl. ook 2 Kon. 2,9-12 waar Elia wordt weggenomen van Elisa, opgenomen (ἀναλημφθῆναι) naar de hemel.

¹³³ Mogelijk wijst Jezus' ἀναλήμψεως ook op wat daaraan voorafgaat: zijn dood en opstanding. In de eerste eeuw CE kan ἀνάλημψις ook wijzen op het sterven (Pss. Sol. 4,18). Jezus' reis naar Jeruzalem zal echter niet eindigen aan het kruis en in de dood, maar in de hemel.

¹³⁴ Vgl. Luc. 9,31.

¹³⁵ Luc. 9,51-19,44 bevat Lucas' verslag van Jezus' optreden tijdens zijn reis naar Jeruzalem. Lucas besteedt nadrukkelijker en uitgebreider aandacht aan deze reis dan Matteüs en Marcus.

¹³⁶ Vgl. 1 Kon. 13,2; Jes. 29,1, Jer. 22,29.

¹³⁷ Profeten uit Israëls geschiedenis die in Jeruzalem omkwamen: Uria (Jer. 33,20-23/26,20-23), Zacharia (2 Kron. 24,20-22). Steniging is volgens de Thora de straf op afgoderij en ontrouw van Israël: Lev. 20,2; Num. 15,32-35; Deut. 13:1-10. Door hen te stenigen die door JHWH gezonden zijn, wordt Gods wil verworpen door een verdraaiing van de Thora. Zie voor Jeruzalems' houding tegenover Gods gezanten ook Luc. 6,22-23; 11,47-51; Hnd. 7,54-60.

¹³⁸ Het beeld van God als hen wordt in Israëls Schriften niet gebruikt, wel het beeld van JHWH als vogel die zijn beschermende vleugels over Israël uitspreidt: Deut. 32,10-12, Ruth 2,12; Ps. 16,8 (17,8); 35,7-8 (36,7-8); 56,2 (57,2); 60,4-5 (61,4-5); 62,7-8 (63,7-8); 90,1-4 (91,1-4); Jes. 31,5. In Ps. 16 is JHWH degene die verlost van hen die tegen Gods rechterhand opstaan. Dat zal ook met Jezus gebeuren. In Jes. 31 belooft JHWH dat Hij zal strijden voor Jeruzalem en de stad zal bevrijden en dat Israël geen hulp moet verwachten van buitenlandse machten. Het omgekeerde lijkt volgens Luc. 13,35 te gaan gebeuren.

¹³⁹ Vgl. Luc. 9,48; 10,16. Jeruzalem verwerpt Jezus zoals Israël JHWH in Deut. 32,15-18. Dat roept Gods toorn op over het volk: Deut. 32,19-25.

duiden op een onderkomen, geslacht, heiligdom of huisgezin.¹⁴⁰ Hier wijst het op Jeruzalem of de tempel. Omdat er over het huis van de inwoners van Jeruzalem gesproken wordt (οἶκος ὑμῶν) en niet over ‘mijn huis’ of ‘het huis van JHWH’ gaat het hier allereerst om Jeruzalem.¹⁴¹ Tegelijkertijd klinkt in οἶκος de tempel wel mee. De verwoesting van de stad zal ook de vernietiging van de tempel betekenen.¹⁴²

Jezus’ profetische woorden herinneren aan de verwoesting van Jeruzalem in de 6^e eeuw BCE door de Babyloniërs. Een dergelijke gebeurtenis zal in de toekomst opnieuw plaatsvinden vanwege het verwerpen van Jezus door de inwoners van Jeruzalem. Tegelijkertijd klinkt er in Jezus’ profetie hoop, want er komt een moment waarop Hij wel met vreugde in Jeruzalem verwelkomd zal worden (13,35 οὐ μὴ ἴδητέ με ἕως ἣξει ὅτε εἴπητε· Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι κυρίου).¹⁴³ Het εὐλογέω heeft een positieve toon en wijst op een vreugdevol ontvangst.¹⁴⁴ Totdat het moment aanbreekt, waarop inwoners van Jeruzalem Jezus als de van God gezondene zullen ontvangen met de woorden van Psalm 117,26, zullen zij Hem niet zien.¹⁴⁵ In deze woorden klinkt niet alleen een omkering in de bejegening van Jezus mee, maar ook een herstel van Jeruzalem na verwoesting. Psalm 117 is de slotpsalm van het Hallel.¹⁴⁶ Dit bezingt de tweede exodus, de bevrijding uit de ‘slavernij’ van de Babylonische ballingschap, door de uittocht uit Egypte in herinnering te roepen. Deze tweede exodus betekent de herleving van Jeruzalem en het (eer)herstel van Israël te midden van de volken.¹⁴⁷ Psalm 117 bezingt de redding uit de benauwdheid door JHWH en het vertrouwen op Hem alleen. De door mensen verwerpene zal door JHWH verhoogd worden.¹⁴⁸ Dit zal ook blijken in het leven van Jezus; ondanks dat mensen Hem zullen doden, zal Hij opstaan uit de dood.¹⁴⁹ In Psalm 117 is JHWH zowel degene die het oordeel brengt als degene die daaruit redt en het leven geeft.¹⁵⁰ Jeruzalem zal dit in lijn met de Babylonische ballingschap opnieuw ervaren.

Jezus’ dood en de komende verwoesting van Jeruzalem zijn volgens Lucas 13,31-35 met elkaar verbonden. Jeruzalems verwoesting zal echter niet het laatste zijn; er komt een moment waarop inwoners van de stad Jezus zullen verwelkomen en waarop Gods heerlijkheid naar Sion terugkeert. Dat impliceert

¹⁴⁰ Cf. Luc. 1,23.27; 6,4; 9,61.

¹⁴¹ Zie voor de tempel als het huis van JHWH: 1 Kon. 9,7-8; Jer. 12,7; Ez. 8,6; 11,23.

¹⁴² Cf. Luc. 20,6.20. Er zijn handschriften van het evangelie naar Lucas die in lijn met Mat. 23,38 en Jer. 22,5 spreken over het achterlaten van de stad als ἔρημος (D N Δ Θ Ψ f al). De lezing zonder ἔρημος wordt ondersteund door Ɑ45 κ A B L W f al.

¹⁴³ Naast handschriften die οὐ μὴ ἴδητέ με ἕως ἣξει ὅτε εἴπητε lezen, zijn er ook handschriften die een lezing bevatten die een aanpassing aan Mat. 23,39 of samenvoeging van Matteüs’ en Lucas’ lezing zijn. Welke lezing ook gevolgd wordt, het gaat om een toekomstig moment waarop Jezus in Jeruzalem verwelkomd zal worden.

¹⁴⁴ Vgl. Luc. 2,28; 2,34; 6,28; 9,16; 24,50-51. Of dit ontvangst conditioneel is voor het zien van Jezus (zo Allison, ‘Luke 13,35b’, 75-84), is voor deze studie niet van belang. Wel dat er een moment in de toekomst zal zijn, waarop Jezus in Jeruzalem verwelkomd zal worden, ongeacht hoe dit moment precies tot stand komt.

¹⁴⁵ Ps. 117,26 (118,26) εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι κυρίου. Na deze woorden volgt εὐλογήκαμεν ὑμᾶς ἐξ οἴκου κυρίου (wij zegenen u vanuit het huis van de Heer). Vgl. οἶκος in Luc. 13,35. Omdat Jezus in Luc. 13,35 niet met vreugde ontvangen wordt, gaat het om een moment in de toekomst.

¹⁴⁶ Het Hallel omvat de Psalmen 112-117 (113-118).

¹⁴⁷ Hossfeld, *Psalms*, 2-3, 178-179. Verwijzingen naar Ex. 14 zijn te vinden in Ps. 117,14.21.25, naar Ex. 15 in Ps. 117,1.14.16.21.23.28, naar Jes. 12 in Ps. 117,14.21. Het lied uit Jes. 12 wordt in Jes. 24-27 gezongen door Israël én de volken als JHWH definitief zijn wereldwijde koningschap vanuit Sion gevestigd heeft. Hossfeld, *Psalms*, 235-236.

¹⁴⁸ Ps. 117,22-23 (118,22-23).

¹⁴⁹ Cf. Luc. 18,31-33.

¹⁵⁰ Ps. 117,18.21 (118,18.21).

dat Jeruzalem na haar verwoesting niet voorgoed onbewoond zal zijn. In Lucas 13,31-35 klinkt, zoals Kinzer betoogt, een jammerklacht met een hoopvolle ondertoon.¹⁵¹

Jezus weent over Jeruzalem (19,28-44)

In Lucas 19,28-44 nadert Jezus' reis naar Jeruzalem haar einde. Vanuit de richting van Jericho gaat Hij via de Olijfberg richting de stad (19,29).¹⁵² Twee van Jezus' discipelen krijgen de opdracht om een veulen te halen (19,30 εὐρήσετε πῶλον δεδεμένον, ἐφ' ὃν οὐδεὶς πώποτε ἀνθρώπων ἐκάθισεν). Zij brengen het bij Jezus, zetten Hem daarop en zo gaat het richting Jeruzalem (19,35). Onderweg worden er als koninklijk eerbetoon kleren voor Jezus uitgespreid op de weg.¹⁵³ Als het gezelschap op het punt staat de Olijfberg af te dalen, beginnen Jezus' discipelen vol vreugde God te loven om alle machtige daden die zij gezien hebben (19,37).¹⁵⁴ Ze roepen het uit 'gezegend de koning die komt in de Naam van de Heer' (19,38 Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος, ὁ βασιλεὺς ἐν ὀνόματι κυρίου· ἐν οὐρανῷ εἰρήνη καὶ δόξα ἐν ὑψίστοις).¹⁵⁵ Het gebeuren roept Zacharia 9 in herinnering, waar Jeruzalem opgeroepen wordt om zich te verheugen over de komende koning die rechtvaardig (δίκαιος) is en een redder (σῶζω) en rijdt op een veulen (πῶλος).¹⁵⁶ In de daaropvolgende woorden van Zacharia blijkt hoe JHWH zijn volk verlost.

Is dit het moment waarop Jezus in Lucas 13,35 doelt? Nee, want het zijn niet de inwoners van Jeruzalem die Jezus als koning begroeten, maar zijn discipelen. Daarnaast impliceert Lucas 13,35 dat de verwelcoming van Jezus door inwoners van Jeruzalem plaatsvindt nadat de stad verwoest is en dat is in Lucas 19,38 niet het geval. Als Jezus Jeruzalem voor zich ziet liggen, weeklaagt Hij over haar omdat Hij in Jeruzalem niet welkom zal blijken te zijn als de Koning die komt in de Naam van JHWH (19,41 Καὶ ὡς ἤγγισεν ἰδὼν τὴν πόλιν ἔκλαυσεν ἐπ' αὐτήν). Jeruzalem ziet daarmee op dit moment niet in dat Jezus het is die vrede brengt (19,42 λέγων ὅτι Εἰ ἔγνων ἐν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ καὶ σὺ τὰ πρὸς εἰρήνην· νῦν δὲ ἐκρύβη ἀπὸ ὀφθαλμῶν σου).¹⁵⁷ Nu echter is Gods reddend handelen in Hem nog voor de stad verborgen. Het νῦν impliceert dat dit moment tegenover een later moment staat, waarop Jeruzalem wel inziet wat vrede brengt. Het καιρός (19,44) dat op een moment wijst, benadrukt dat het om een afgebakend moment gaat.

¹⁵¹ Kinzer, *Jerusalem*, 30.

¹⁵² Vgl. Luc. 19,1. In Zach. 14,1-10 is de Olijfberg de plaats waar op de dag van JHWH God komen zal om Jeruzalem te verlossen en Koning te zijn over heel de aarde.

¹⁵³ Vgl. 2 Kon. 9,13 waar Jehu koning wordt en mensen hun mantels voor hem op de treden van de trap leggen.

¹⁵⁴ Vreugde om het ingrijpen van God in het optreden van Jezus is meermalen zichtbaar in het evangelie naar Lucas: Luc. 1,14; 2,10; 10,17; 13,17.

¹⁵⁵ Ps. 117,26 (118,26). Dat de koning (βασιλεύς) de komende (ἐρχόμενος) is, blijkt uit vrijwel alle tekstgetuigen. De meerderheid spreekt over ὁ ἐρχόμενος βασιλεύς. De Westerse tekst legt ook deze verbinding met de lezing εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι κυρίου, εὐλογημένος ὁ βασιλεύς. De lezing ὁ ἐρχόμενος ὁ βασιλεύς verklaart het beste de andere lezingen. De strekking van alle is dezelfde. In de parallelle passages in de synoptisch evangeliën spreekt Matteüs over de Zoon van David (Mat. 21,9) en Marcus over het koninkrijk van David (Marc. 11,9-10). In sommige handschriften ontbreekt ὁ βασιλεύς als harmonisatie met Ps. 117,26 (118,26); Mat. 21,9; Marc. 11,10.

¹⁵⁶ Vgl. Zach. 9,9-17. In Luc. 23,47 wordt Jezus δίκαιος genoemd en in Luc. 2,11.30 en 19,9-10 wordt Hij de σωτήρ genoemd, die redding brengt. In het evangelie naar Lucas wordt Jezus' koningschap juist tijdens zijn lijden en sterven duidelijk: Luc. 23,37.38.

¹⁵⁷ Vgl. Zach. 9,10 waar de komende koning vrede (εἰρήνη) brengt voor Israël, Jeruzalem en de volken. In Jezus' woorden klinkt ook een woordspeling op de naam 'Jeruzalem', waarin het Hebreeuwse עִירָא (vrede) doorklinkt. Tegen de achtergrond van het Hebreeuwse עִירָא wijst εἰρήνη op volkomen heelheid in gemeenschap met God en mensen.

Omdat Jeruzalem niet het juiste tijdstip ingezien heeft, waarop er naar haar omgezien is, zal haar geen vrede en verlossing ten deel vallen, maar zal zij door vijanden belegerd en met de grond gelijk gemaakt worden (19,43-44 ὅτι ἤξουσιν ἡμέραι ἐπὶ σὲ καὶ παρεμβαλοῦσιν οἱ ἐχθροὶ σου χάρακά σοι καὶ περικυκλώσουσίν σε καὶ συνέξουσίν σε πάντοθεν, καὶ ἐδαφιοῦσίν σε καὶ τὰ τέκνα σου ἐν σοί, καὶ οὐκ ἀφήσουσιν λίθον ἐπὶ λίθον ἐν σοί, ἀνθ' ὧν οὐκ ἔγνωσ τὸν καιρὸν τῆς ἐπισκοπῆς σου). Het ‘omzien’ (ἐπισκοπή) kan zowel duiden op Gods verlossend ingrijpen als op Gods oordelend handelen.¹⁵⁸ Het ἔγνωσ (19,42.44) laat zien dat Jezus’ komst naar Jeruzalem in het kader van Gods verlossend handelen staat. Omdat Jeruzalem nu geen oog heeft voor Gods verlossend handelen in Jezus, zal in plaats daarvan Gods oordelend ingrijpen de stad treffen. Jezus’ profetie staat in schril contrast met de woorden van Zacharias in Lucas 1,68-77.¹⁵⁹

In Jezus’ profetie over de verwoesting van Jeruzalem klinken echo’s uit Israëls Schriften die herinneren aan de ballingschap van Israël en Juda onder de Assyriërs en Babyloniërs.¹⁶⁰ Tegelijkertijd klinkt er ook hoop in door omdat die ook spreken van herstel.¹⁶¹ Gods oordeel en de verwoesting van Jeruzalem zijn niet het laatste. Het moment waarop Jezus door inwoners van Jeruzalem wordt verwelkomd als degene die komt in de Naam van de Heer wacht nog. Voordat dit gebeurt, zal de stad eerst verwoest worden. Dat zal een fase zijn op de weg naar de uiteindelijke verlossing, zoals Kinzer terecht opmerkt.¹⁶² Jezus’ komst naar Jeruzalem in Lucas 19,28-44 is een voorbode van wat nog komt.

Verlossing na verwoesting (21,5-28)

Na zijn entree in Jeruzalem is Jezus veel in de tempel te vinden. Op een van de dagen dat Hij daar onderwijs geeft, wordt Jezus gewezen op de schoonheid van de tempel (21,5). Hij antwoordt dat er een moment komt, waarop de tempel verwoest zal worden (21,6 Ταῦτα ἃ θεωρεῖτε ἐλεύσονται ἡμέραι ἐν αἷς οὐκ ἀφεθήσεται λίθος ἐπὶ λίθῳ ὃς οὐ καταλυθήσεται).¹⁶³ Op de vraag wanneer dat zal zijn en wat het voorteken daarvan is, schetst Jezus een profetisch vergezicht van een tijd waarin catastrofes, crises, geloofsvervolgingen en kosmische tekenen plaatsvinden (21,7-12). Dit alles betekent nog niet gelijk het einde, maar moet (δεῖ) eerst gebeuren (19,9).

In de tijd die Jezus schetst, zal ook het moment aanbreken waarop Jeruzalem door legers omringd wordt en dat zal het voorteken zijn van de verwoesting van de tempel en de gehele stad (21,20 Ὅταν δὲ ἴδῃτε κυκλουμένην ὑπὸ στρατοπέδων Ἰερουσαλήμ, τότε γινώτε ὅτι ἤγγικεν ἡ ἐρήμωσις αὐτῆς). Wat in de zesde eeuw BCE gebeurde door de Babyloniërs, zal opnieuw gebeuren.¹⁶⁴ Dit zal gebeuren vanwege

¹⁵⁸ Zie voor Gods verlossend ‘omzien’: Gen. 50,24-25; Ex. 3,16. Zie voor Gods oordelend ‘omzien’: Jes. 10,3; 29,6; Jer. 6,15; 10,15; Ez. 7,22.

¹⁵⁹ Vgl. ἐχθρός (Luc. 1,71.74; 19,43), ἐπισκέπτομαι (Luc. 1,68.78) en ἐπισκοπή (Luc. 19,44) en γινώσκω (Luc. 1,77) en γινώσκω (Luc. 19,44).

¹⁶⁰ Vgl. 1 Kon. 9,7-8; Ps. 136,9 (137,9); Jes. 29,3; Jer. 6,6.15.23; Ez. 21,1-27; Hos. 10,14; 14; Micha 3,12.

¹⁶¹ In Jes. 29,17-24 klinkt volgend op de aankondiging van de verwoesting en vernedering van Jeruzalem Gods belofte van herstel. Evenals in het daaropvolgende hoofdstuk Jes. 30,18-26. In Hos. 14 roept de profeet op tot bekering zodat er ontferming zal zijn. Volgend op Micha’s woorden in Micha 3,12 volgt vanaf 4,1 de belofte dat in de laatste dagen de berg van het huis van JHWH vast zal staan als de hoogste van de bergen en dat alle volken daarnaartoe zullen stromen. JHWH zal koning zijn op de berg Sion tot in eeuwigheid (Micha 4,1-7).

¹⁶² Kinzer, *Jerusalem*, 34.

¹⁶³ Cf. Luc. 13,35; 19,43-44; 21,24.

¹⁶⁴ De ‘verwoesting’ (ἐρήμωσις) herinnert aan de woorden van de profeet Jeremia over de verwoesting van Jeruzalem door de Babyloniërs: Jer. 4,7; 7,34; 22,5; 28,6 (51,6); 39,4 (32,4). Jezus’ woorden bevatten geen weergave van actuele gebeurtenissen, maar grijpen terug op noties uit Israëls Schriften met betrekking tot Gods oordeel over Israëls ontrouw en ongehoorzaamheid. Daarmee is Luc. 21,20-24 geen aanwijzing voor een datering van het evangelie naar Lucas na 70 CE, als de verwoesting van Jeruzalem werkelijkheid wordt. Uit wat in het

Gods toorn over de stad voor het afwijzen van Jezus als de door God gezondene (21,22-23 ὅτι ἡμέραι ἐκδικήσεως αὐταὶ εἰσιν τοῦ πλησθῆναι πάντα τὰ γεγραμμένα. Οὐαὶ ταῖς ἐν γαστρὶ ἐχούσαις καὶ ταῖς θηλαζούσαις ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις· ἔσται γὰρ ἀνάγκη μεγάλη ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ὀργὴ τῷ λαῷ τούτῳ).¹⁶⁵ De termen ἐκδίκησις (bestrafing, wraak, vergelding) en ὀργή (toorn) worden in Israëls Schriften gebruikt met betrekking tot het oordeel van JHWH over Israëls ontrouw en ongehoorzaamheid.¹⁶⁶ Dat de komende verwoesting naar de Schriften is (21,22), wijst erop dat die uit Gods hand komt. Dood en verderf zullen Jeruzalem ten deel vallen; haar inwoners zullen in gevangenschap weggevoerd worden en de stad zal voor een bepaalde tijd door vijanden vertrapt worden (21,24 καὶ πεσοῦνται στόματι μαχαίρης καὶ αἰχμαλωτισθήσονται εἰς τὰ ἔθνη πάντα, καὶ Ἰερουσαλὴμ ἔσται πατουμένη ὑπὸ ἐθνῶν, ἄχρι οὗ πληρωθῶσιν καιροὶ ἐθνῶν). Het ‘totdat’ (ἄχρι) duidt er echter op dat de tijd van de overheersing van Jeruzalem een einde kent. Zonder dat expliciet wordt wanneer die tijd voorbij zal zijn, houden Jezus’ woorden de mogelijkheid van herstel van Jeruzalem na de verwoesting open.¹⁶⁷ Jezus’ woorden maken niet zozeer duidelijk dat de hoop op verlossing niet uitkomt, zoals Walker betoogt, maar veelmeer dat deze verwachting in een ongedachte weg vervuld wordt.¹⁶⁸ Volgens Walker refereren de καιροὶ ἐθνῶν aan de tijd waarin de Romeinen daadwerkelijk verantwoordelijk zijn voor het onderdrukken van Jeruzalem.¹⁶⁹ Het woord ‘tijden’ is echter meervoud en dat lijkt niet op een korte tijd te wijzen. De καιροὶ ἐθνῶν kunnen ingaan op het moment dat Jeruzalem verwoest zal worden, maar ook, zoals Kinzer betoogt, al begonnen zijn met de Babylonische ballingschap in de zesde eeuw BCE zodat de komende verwoesting van Jeruzalem een intensivering van haar situatie zal zijn.¹⁷⁰ Die laatste mogelijkheid volgt uit een mogelijke zinspeling op de καιροὶ in het boek Daniël.¹⁷¹ Hierin hebben de passages waarin over καιροὶ gesproken wordt betrekking op Gods regering van de geschiedenis, een vastgestelde tijd voordat Jeruzalem hersteld zal worden na verwoesting (ἐρήμωσις), hernieuwde onderdrukking en het einde van de onderdrukking van het heilige volk. Tegen de achtergrond van Daniël lijkt de tijd van vertrapping een door God vastgestelde, maar wel afgebakende tijd te zijn.

Wanneer zal het herstel van Jeruzalem zijn, dat in Jezus’ woorden doorschemert? Het vervolg (21,25-28) doet vermoeden dat dit zal zijn op het moment dat Jezus met grote macht en heerlijkheid komt (21,27 καὶ τότε ὄψονται τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐρχόμενον ἐν νεφέλῃ μετὰ δυνάμεως καὶ δόξης πολλῆς).¹⁷² Wanneer alles wat Jezus aangekondigd heeft (21,25-26), begint te gebeuren, is de verlossing nabij (21,28 ἀρχομένων δὲ τούτων γίνεσθαι ἀνακύψατε καὶ ἐπάρατε τὰς κεφαλὰς ὑμῶν, διότι ἐγγίξει ἡ ἀπολύτρωσις ὑμῶν).¹⁷³ Walker zegt terecht dat op de καιροὶ ἐθνῶν de komst van de Mensenzoon

evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen naar voren komt over de verwoesting en het herstel van Jeruzalem is niet met zekerheid te zeggen of bij het schrijven hiervan de verwoesting van Jeruzalem reeds werkelijkheid geworden is. De vraag naar de datering van deze boeken kan alleen beantwoord worden in combinatie met een antwoord op het synoptisch vraagstuk en de betekenis van het open einde van Handelingen van de apostelen. Zie ook: Bock, *Theology*, 38-40 en Fitzmyer, *Luke I-IX*, 53-57.

¹⁶⁵ Cf. Luc. 13,34-35; 19,42-44.

¹⁶⁶ Cf. Num. 11,1; Deut. 9,19; Joz. 7,1; Recht. 10,7; Jes. 5,25; Jer. 4,26; Ez. 5,13; 14,21; 16,41; 24,8; Hos. 9,7; Amos 4,10.

¹⁶⁷ Vgl. Luc. 13,35.

¹⁶⁸ Walker, *Jerusalem*, 74.

¹⁶⁹ Walker, *Jerusalem*, 100.

¹⁷⁰ Kinzer, *Jerusalem*, 36-37.

¹⁷¹ Vgl. Dan. 2,21; 9,27; 11,14; 12,7. De zinspeling op Daniël wordt ondersteunt doordat de parallelle passages over de verwoesting van Jeruzalem bij Matteüs en Marcus een duidelijke verwijzing naar Dan. 9,27 bevatten (Mat. 24,15; Marc. 13,14).

¹⁷² Vgl. Zach. 14 waar JHWH vanaf de Olijfberg komt om Jeruzalem te verlossen. Zie voor Jezus als de Mensenzoon: Luc. 5,24; 12,8.

¹⁷³ De ἀπολύτρωσις (verlossing) herinnert aan de verlossing (λύτρωσις) van Israël en Jeruzalem in Luc. 1,68; 2,38.

volgt.¹⁷⁴ Wel is het vanuit het geheel van het evangelie naar Lucas mogelijk om met Kinzer te denken dat met die komst een nieuwe tijd met een hersteld Jeruzalem aanbreekt.¹⁷⁵ Jeruzalems verwoesting zal niet het laatste zijn; de tijd van vertrapping zal een stadium zijn op de weg naar haar verlossing.

Jezus en het nieuwe verbond (22,14-23)

Dat er verlossing en herstel voor Jeruzalem zal zijn, wordt ook duidelijk tijdens Jezus' laatste Pesachmaaltijd. Aan de vooravond van zijn sterven viert Jezus met zijn twaalf discipelen Pesach; het feest van Israëls bevrijding uit Egypte, waarop naar Gods beloften ook uitgezien wordt naar een nieuwe verlossing en de komst van Gods koninkrijk.¹⁷⁶ Dat Jezus' dood en opstanding juist rond dit feest plaatsvinden, impliceert dat hierdoor deze nieuwe verlossing werkelijk wordt. Dat blijkt ook uit Jezus' woorden over zijn dood in relatie tot het nieuwe verbond (22,20 Τοῦτο τὸ ποτήριον ἡ καινὴ διαθήκη ἐν τῷ αἵματί μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυννόμενον).

Tijdens de maaltijd maakt Jezus' duidelijk dat de komst van Gods koninkrijk nog uitstaat en dat er voorafgaand aan de komst daarvan een tijd zal zijn, waarin Hij de Pesachmaaltijd niet zal eten (22,16.18).¹⁷⁷ Ook wijst Jezus erop dat dat Hij zijn leven zal geven voor zijn discipelen (22,19 καὶ λαβὼν ἄρτον εὐχαριστήσας ἔκλασεν καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς λέγων· Τοῦτό ἐστιν τὸ σῶμά μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν διδόμενον· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν). Met de verwijzing naar zijn lichaam en bloed duidt Jezus op zijn leven.¹⁷⁸ Jezus' dood is verweven met de verbondsvernieuwing waar de profeet Jeremia over sprak (22,20 καὶ τὸ ποτήριον ὡσαύτως μετὰ τὸ δειπνῆσαι, λέγων· Τοῦτο τὸ ποτήριον ἡ καινὴ διαθήκη ἐν τῷ αἵματί μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυννόμενον). Zoals er een offer gebracht werd en bloed vloeiende bij de verbondssluiting in Exodus 24,6-8, zo zal Jezus' bloed vloeien bij de sluiting van het nieuwe verbond. De vernieuwing van het verbond houdt op grond van de profetieën van Jeremia het geestelijk herstel van Israël en Juda én de opbouw van het verwoeste Jeruzalem in.¹⁷⁹ Hierin ligt opgesloten dat Jezus' dood verbonden is met het herstel van Israël en Jeruzalem.¹⁸⁰

Jezus en de dochters van Jeruzalem (23,27-31)

Nadat werkelijkheid is geworden wat Jezus al meerdere keren aangekondigd had, wordt Hij na zijn veroordeling weggeleid om gekruisigd te worden (23,26).¹⁸¹ Hij wordt gevolgd door een menigte mensen, waaronder ook vrouwen die over Hem weeklagen (23,27 Ἦκολούθει δὲ αὐτῷ πολὺ πλῆθος τοῦ λαοῦ καὶ γυναικῶν αἱ ἐκόπτοντο καὶ ἐθρήνουν αὐτόν). Dit impliceert dat de stad verdeeld is in haar reactie op Jezus; niet allen verwerpen Hem. Jezus roept de vrouwen echter op om niet over Hem te wenen, maar over zichzelf en hun kinderen (23,28-29 Θυγατέρες Ἱερουσαλήμ, μὴ κλαίετε ἐπ' ἐμέ· πλὴν ἐφ' ἑαυτὰς κλαίετε καὶ ἐπὶ τὰ τέκνα ὑμῶν, ὅτι ἰδοὺ ἔρχονται ἡμέραι ἐν αἷς ἐροῦσιν· Μακάριαι αἱ στεῖραι

¹⁷⁴ Walker, *Jerusalem*, 101.

¹⁷⁵ Kinzer, *Jerusalem*, 36n26.

¹⁷⁶ Cf. Ex. 12,1-28; Deut. 16,1-12. Jes. 51,9-11; 52,11-12; 63,11-14; Jer. 16,14-15; 23,7-8; Ez. 20,33-44; Hos. 2,14; 11,11. In Jes. 51 en 52 en Hos. 2 wordt de bevrijding uit de ballingschap verbonden met het herstel van Jeruzalem en verbondsvernieuwing.

¹⁷⁷ Vgl. Luc. 19,11.

¹⁷⁸ Cf. Gen. 9,4; Lev. 17,11; Deut. 12,23.

¹⁷⁹ Jer. 38,41-40 (31,31-40); 39,36-44 (32,36-44).

¹⁸⁰ Zowel Walker als Kinzer besteden geen aandacht aan Luc. 22,14-23 en missen hierdoor het verband tussen Jezus' dood, het nieuwe verbond en de betekenis hiervan voor Jeruzalem.

¹⁸¹ Vgl. Luc. 9,22.44; 13,33; 17,25; 18,31.

καὶ αἱ κοιλία αὐτῶν οὐκ ἐγέννησαν καὶ μαστοὶ οὐκ ἔθρεψαν).¹⁸² Jezus roept de vrouwen op om met Hem mee te huilen over de verwoesting van Jeruzalem die komt.¹⁸³ Jezus' woorden herinneren zowel aan zijn woorden in Lucas 21,23 als aan aankondigingen van oordeel over Israël en Jeruzalem in Israëls Schriften. De woorden ἰδοὺ ἔρχονται ἡμέραι (zie, er komen dagen) herinneren aan oordeelsaankondigingen door de profeet Jeremia.¹⁸⁴ Daarnaast wordt de uitdrukking door Jeremia ook gebruikt in het kader van het herstel van Israël.¹⁸⁵ De uitroep richting de bergen en heuvels (23,30 τότε ἄρξονται λέγειν τοῖς ὄρεσιν· Πέσετε ἐφ' ἡμᾶς, καὶ τοῖς βουνοῖς· Καλύψατε ἡμᾶς) herinnert aan Jesaja 2,19 waar mensen op de dag van JHWH uit angst voor Hem zullen weggroeven en aan Hosea 10,8 waar het oordeel over Israël komt vanwege de afgodendienst.

Jezus maakt duidelijk dat zijn dood verbonden is met het lot van Jeruzalem (23,31 ὅτι εἰ ἐν τῷ ὑγρῷ ξύλῳ ταῦτα ποιοῦσιν, ἐν τῷ ξηρῷ τί γένηται;). Zoals Walker terecht ziet, is Jezus' sterven zowel het gevolg van zijn verwerping in Jeruzalem als de dieperliggende oorzaak van het oordeel over de stad.¹⁸⁶ Als dit Hem nu als onschuldige, gekomen in de Naam van God, aangedaan wordt, wat zal er dan gebeuren met degenen die Hem dit aandoen? Wat zal er gebeuren met de overpriesters, de leiders en Jezus' volksgenoten die zich schuldig maken door Hem niet als de door God gezondene te ontvangen, maar te verwerpen?¹⁸⁷ Walker begrijpt Jezus' woorden als volgt: als zij, de Romeinen, dit doen (Jezus kruisigen) met een onschuldige (23,14.22), wat zullen zij dan zeker doen met degenen die tegen hen in opstand komen (wat de Joden deden in 66 CE)?¹⁸⁸ Dit zou in het evangelie naar Lucas dan de enige aanwijzing zijn dat het de Romeinen zijn die Jeruzalem zullen verwoesten. Zij worden in de context echter niet nadrukkelijk genoemd als degenen die Jezus aandoen wat Hij nu ondergaat. Het is niet aannemelijk dat het meervoud ποιοῦσιν wijst op God die Jezus niet spaart en hoeveel te meer dan niet degenen die Hem verwerpen. In het evangelie naar Lucas wordt God niet expliciet genoemd als degene die Jezus naar het kruis leidt, al wordt wel duidelijk dat dit alles niet buiten Hem omgaat.¹⁸⁹ Ook is het niet aannemelijk dat Jezus hier doelt op mensen in het algemeen, want er zijn er ook die Hem (ogenschijnlijk) positief bejegenen.¹⁹⁰ Het zijn in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen de Joodse leiders en de inwoners van Jeruzalem die verantwoordelijk gehouden worden voor Jezus' dood.¹⁹¹ Daarom is het niet aannemelijk dat er in Lucas 23,31 sprake is van een algemene spreuk zonder specifieke referentie aan personen of gebeurtenissen. Jezus spreekt hier over wat degenen die Hem laten doden zullen ondergaan voor het verwerpen van degene die door God tot hen gezonden is om hen te verlossen. Zijn woorden in Lucas 23,28-30 laten zien dat wat er met hen gebeuren zal, verbonden is met de verwoesting van Jeruzalem.

¹⁸² De uitdrukking θυγατέρες Ἱερουσαλήμ (dochters van Jeruzalem) herinnert vanuit Israëls Schriften aan Israël, de inwoners van Jeruzalem of de stad zelf: Hoogl. 2,7; 3,5.10; 5,8.16; 8,4; Jes. 37,22; Micha 4,8; Sef. 3,14; Zach. 9,9. In Luc. 23,28 gebruikt als aanduiding voor inwoners van Jeruzalem: vgl. Luc. 13,34. Bij de profeten wordt de uitdrukking telkens in het kader van de verlossing van Jeruzalem gebruikt. Dat staat in schril contrast met Jezus' woorden in Luc. 23,28.

¹⁸³ Vgl. Luc. 19,41 waar Jezus weeklaagt (κλαίω) over Jeruzalem.

¹⁸⁴ Vgl. Jer. 7,32; 9,25; 19,6.

¹⁸⁵ Vgl. Jer. 16,14-16; 23,5.

¹⁸⁶ Walker, *Jerusalem*, 78.

¹⁸⁷ Cf. Luc. 13,34; 19,44; 23,13.25. Vgl. Spr. 11,31.

¹⁸⁸ Walker, *Jerusalem*, 77.

¹⁸⁹ Cf. Luc. 9,22; 18,31; 24,26.44.46. Vgl. Hnd. 2,23; 4,28.

¹⁹⁰ Cf. Luc. 5,11.28.

¹⁹¹ Cf. Luc. 24,20; Hnd. 3,13.17; 4,10; 7,52; 13,27.

Jezus' verschijningen en hemelvaart (24,13-53)

Waar Mark Kinzer meer oog voor heeft dan Peter Walker, is dat Lucas alleen verschijningen van Jezus na zijn opstanding in of nabij Jeruzalem beschrijft.¹⁹² In Lucas 24,13-53 verschijnt Jezus voornamelijk onherkenbaar aan twee discipelen die vanuit Jeruzalem naar Emmaüs reizen (24,13).¹⁹³ Zij zijn somber gestemd vanwege de veroordeling en kruisiging van Jezus (24,17-20). Zij hoopten dat Hij het was die Israël zou verlossen (24,21 ἡμεῖς δὲ ἠλπίζομεν ὅτι αὐτός ἐστιν ὁ μέλλων λυτροῦσθαι τὸν Ἰσραήλ). In hun hoop op verlossing klinkt de echo van de hoop op Gods allesomvattende verlossing bij Zacharias, Simeon, Anna.¹⁹⁴ Die hoop lijkt echter geblokkeerd door Jezus' dood. Jezus laat hen dan vanuit de Schriften zien dat alles waarover zij treuren, moest gebeuren (24,25-26 οὐχὶ ταῦτα ἔδει παθεῖν τὸν Χριστὸν καὶ εἰσελθεῖν εἰς τὴν δόξαν αὐτοῦ;).¹⁹⁵ Jezus' lijdensweg is zijn weg naar de Vader.¹⁹⁶ Jezus ontkent niet dat Hij degene is die Israël verlost, maar Hij laat zien dat de weg van lijden de weg naar de opstanding en verlossing is.¹⁹⁷ In lijn met Israëls profeten heeft Gods δόξα (heerlijkheid) ook alles te maken met het oordeel over Israël en Jeruzalem én het herstel en de heerlijkheid van volk en stad.¹⁹⁸

Na zijn verschijning op de weg naar Emmaüs verschijnt Jezus in Jeruzalem aan de elf discipelen en degenen die bij hen zijn (24,36).¹⁹⁹ Opnieuw laat Hij zien dat zijn lijden, sterven en opstanding naar de Schriften zijn (24,44-46).²⁰⁰ In Jezus' Naam moet nu aan alle volken bekeerung tot vergeving van zonden verkondigd worden en dat moet beginnen in Jeruzalem (24,47 καὶ κηρυχθῆναι ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ μετάνοιαν εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν εἰς πάντα τὰ ἔθνη. Ἀρχάμενοι ἀπὸ Ἱερουσαλήμ). Zoals Jeruzalem het doel was voor Jezus en daar alles samengekomen is, zo zal de stad ook het beginpunt zijn voor wat komt.²⁰¹

De opdracht tot de verkondiging van bekeerung tot vergeving van zonden herinnert aan de woorden van Zacharias over de ophanden zijnde verlossing.²⁰² De focus ligt nu eerst op de vergeving van zonden als onderdeel van Gods beloofde verlossing en niet zozeer op de bevrijding van vijanden. Jezus' discipelen zullen getuigen zijn van alles (24,48).²⁰³ Zij krijgen de opdracht om in Jeruzalem te blijven totdat zij door de kracht uit de hoogte waarmee zij bekleed zullen worden hun missie kunnen aanvangen (24,49). Nadat Jezus zijn discipelen uitgeleid heeft tot bij Bethanië, gezegend heeft en opgenomen is in

¹⁹² Luc. 24,13-35.36-49. Matteüs beschrijft ook hoe Jezus aan zijn discipelen verschijnt in Galilea (Mat. 28).

¹⁹³ Emmaüs lag ongeveer zestig stadia (elf kilometer) van Jeruzalem.

¹⁹⁴ Vgl. λυτρόω in Luc. 24,21 met λύτρωσις in Luc. 1,68 en 2,38. Het thema van de hoop wordt verder uitgewerkt in Handelingen van de apostelen: Hnd. 23,6; 24,15; 26,6; 28,20.

¹⁹⁵ Vgl. Luc. 9,22; 18,31-33. Het δεῖ laat zien dat Jezus' lijden een plaats heeft in de vervulling van Gods beloften en zijn raadsbesluit (βουλή) om deze wereld te redden: Hnd. 2,23; 4,28; 5,38; 13,36; 20,27.

¹⁹⁶ Vgl. Luc. 9,26.31-34. De heerlijkheid (δόξα) is in Israëls Schriften verbonden met JHWH en zijn aanwezigheid en regering: Ex. 24,16-17; Ps. 23,7-8 (24,7-8); Jes. 6,3. Het εἰσερχομαι (ingaan) is in Luc. 18,17.25 verbonden met het koninkrijk van God. Mogelijk leest Ϝ75 daarom in Luc. 24,26 εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλειαν.

¹⁹⁷ Vgl. δόξα in Luc. 2,32.

¹⁹⁸ Vgl. Jes. 3,8; 4,2; 10,3; 60,1-2; 61,3; 62,1-2; Dan. 3,43; 7,13-14; Zach. 2,9.

¹⁹⁹ Vgl. Luc. 24,33.

²⁰⁰ Vgl. Luc. 9,44; 18,31-33. Vgl. Hos. 6 waar het beeld van de opstanding gebruikt wordt voor het herstel van Israël en de omkeer in hun gevangenschap.

²⁰¹ Mogelijk zinspeelt Jezus op Jes. 2,1-3 waar gesproken wordt over het woord van JHWH dat in de eindtijd vanuit Jeruzalem zal uitgaan.

²⁰² Vgl. Luc. 1,77.

²⁰³ Een voorafschaduwung van de missie van de discipelen is zichtbaar in Luc. 9,1-6 en 10,1-12. De opdracht aan de discipelen ligt in lijn met het optreden van Johannes de Doper en Jezus zelf: vgl. Luc. 3,3; 5,20-24; 7,47-49. De uitdrukking ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ (in zijn Naam) benadrukt de continuïteit tussen Jezus prediking en die van de discipelen. In Handelingen van de apostelen wordt zichtbaar hoe het getuigen werkelijkheid wordt: Hnd. 2,38; 3,19; 5,31; 10,39-42; 13,38; 22,16; 26,18.

de hemel, keren zij terug naar Jeruzalem en blijven daar voortdurend in de tempel (24,50-53).²⁰⁴ Zo eindigt het evangelie naar Lucas waar het begon: in de tempel te Jeruzalem.

Conclusie

De hoopvolle klanken met betrekking tot de verlossing van Israël en Jeruzalem uit de eerste hoofdstukken van het evangelie naar Lucas raken in het vervolg van het boek vermengd met tonen van lijden, sterven, oordeel en verwoesting. De ophanden zijnde verlossing blijkt in een weg van lijden te komen. Jezus' sterven en de verwoesting van Jeruzalem zijn daarin met elkaar verweven. In Jeruzalem wordt Jezus verworpen en dat zal vooreerst tot de vernietiging van de stad leiden. Zoals Jezus' dood echter niet het laatste is, maar zijn opstanding, zo zal ook Jeruzalems verwoesting niet het laatste zijn. Er zal een einde komen aan het door Jezus aangekondigde oordeel over de stad. Haar lot is verweven met Jezus' levensweg. Zoals Hij door lijden tot heerlijkheid gaat, zo zal Jeruzalem na een weg van lijden en oordeel voor het verwerpen van Jezus door God opgezocht en verlost worden. Voordat dit alles zal gebeuren, wordt Jeruzalem de basis voor de wereldwijde verkondiging van het evangelie.

3.3 Conclusie

Welke betekenis heeft Jeruzalem in het evangelie naar Lucas? Veel gebeurtenissen vinden in, rondom of op weg naar Jeruzalem plaats. Lucas toont allereerst de verwachtingen met betrekking tot de allesomvattende verlossing van Israël door de komst van Jezus als de grote nakomeling van David, waarbij de verlossing van Israël en Jeruzalem met elkaar verweven zijn. Deze hoop is gebaseerd op Gods beloften aan Israël bij monde van de profeten en op zijn eerdere ingrijpen ten gunste van Israël en is daarmee gefundeerde hoop. Zinspelingen op Israëls bevrijding uit Egypte duiden niet, zoals Walker betoogt, op een uittocht die er vanuit Jeruzalem moet plaatsvinden, maar op het verlossende werk van God ten gunste van Israël en Jeruzalem. Deze allusies brengen Gods grote daden uit het verleden in herinnering, die een voorbode en waarborg zijn voor de toekomst.

De openingshoofdstukken van het evangelie naar Lucas zijn niet bedoeld om zoals Walker stelt de noodlottige afloop van de daaropvolgende gebeurtenissen extra te laten voelen, maar als voorbereiding op Gods verlossingswerk dat zich naar zijn beloften in het vervolg van het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen ontvouwt. Walkers visie impliceert, zoals Kinzer terecht opmerkt, dat Gods toezeggingen uiteindelijk loze beloften blijken te zijn en dat Hij faalt in zijn bedoeling met Israël. De weg waarin zijn beloofde verlossing komt, is wel een ongedachte. Jezus wordt eerst als de door God gezondene verworpen. Dat heeft tot gevolg dat Jeruzalem verwoest zal worden. Dat gaat echter niet buiten God om en dwars door het lijden van Jezus heen werkt Hij toe naar verlossing. Zoals Kinzer in tegenstelling tot Walker wel ziet, maakt het evangelie naar Lucas duidelijk dat Jezus' levensweg niet alleen verbonden is met de verwoesting, maar ook met het herstel van Jeruzalem. Door Walkers overtuiging dat er geen herstel van het aardse Jeruzalem zal zijn, kan hij echter niet meer zeggen dan dat het in het evangelie naar Lucas om een contrast tussen verwoesting en verlossing gaat.

Zoals Jezus door lijden tot heerlijkheid gaat, zo zal Jeruzalem na een weg van lijden en oordeel voor het verwerpen van Jezus door God opgezocht en verlost worden. Na de tijd van lijden wacht een heerlijke toekomst en die breekt aan op moment dat Jezus in Jeruzalem verwelkomd zal worden als de koning die komt in de Naam van de Heer. Jeruzalem is niet alleen maar belangrijk voor Lucas, zoals Walker opmerkt, maar de stad speelt een unieke rol in de vervulling van Gods belofte van verlossing, al is dat geen louter positieve.

²⁰⁴ Vgl. Luc. 2,37 waar Anna de tempel niet verlaat en dag en nacht God met vasten en bidden dient.

Het slot van het evangelie naar Lucas laat zien dat het verhaal niet eindigt met de opstanding van Jezus, maar dat er een nieuw begin komt. Na de beweging naar Jeruzalem toe zal de stad nu als centrum dienen voor de wereldwijde verkondiging. De verwachte verlossing van Israël en Jeruzalem is aan het slot van het evangelie naar Lucas nog geen werkelijkheid geworden. Omdat deze hoop gebaseerd is op Gods beloften, kan dit alleen betekenen dat die totale verlossing nog wacht en de volkomen vervulling van de belofte nog open staat. Daarmee sluit het evangelie naar Lucas hoopvol af zoals het begon.

Hoe krijgt dit alles nu een vervolg in Handelingen van de apostelen? Komen de verlossing en het herstel van Israël en Jeruzalem daarin terug en hoe verhouden die zich tot de opstanding van Jezus? Welke betekenis heeft de aangekondigde beweging met betrekking tot Jeruzalem voor de relevantie van de stad? Op deze vragen gaat het volgende hoofdstuk in.

Jeruzalem in Handelingen van de apostelen

Welke betekenis heeft Jeruzalem in Handelingen van de apostelen? Op deze vraag zoekt dit hoofdstuk naar een antwoord. Jeruzalem speelt volgens het evangelie naar Lucas een unieke rol in de vervulling van Gods beloofde verlossing van Israël. Daarbij is Jezus' levensweg verbonden met zowel de komende verwoesting van Jeruzalem als haar herstel. Het evangelie naar Lucas toont een beweging naar Jeruzalem toe en heeft een open einde; zowel de aangekondigde verwoesting als de beloofde verlossing van Jeruzalem wachten nog. Hoe krijgt dit een vervolg in Handelingen van de apostelen? Komen de verlossing en het herstel van Israël en Jeruzalem daarin terug en hoe verhouden die zich tot de opstanding van Jezus? Wat vertelt Handelingen van de apostelen over de in het evangelie naar Lucas aangekondigde beweging met betrekking tot Jeruzalem en wat zijn de implicaties daarvan voor de betekenis van de stad? Dit hoofdstuk gaat eerst vanuit Handelingen 1,8; 8,1-40; 9,1-23,22; 28,16-31 in op de beweging die er met betrekking tot Jeruzalem in het boek zichtbaar is. Vervolgens gaat het vanuit Handelingen 1,4-14; 2,1-47; 3,1-4,4; 13,14-37; 15,15-18; 23,6; 24,15; 26,6-8.23; 28,20 in op de verlossing en het herstel van Israël en Jeruzalem.

4.1 Jeruzalem als centrum van de wereldwijde missie

In Lucas 24,47 geeft Jezus zijn discipelen de opdracht om allereerst in en vervolgens vanuit Jeruzalem bekering tot vergeving van zonden te verkondigen. Hoe wordt in Handelingen van de apostelen deze aangekondigde beweging zichtbaar en wat betekent deze voor de relevantie van de stad? Dat wordt duidelijk vanuit Handelingen 1,8; 8,1-40; 9,1-23,22; 28,16-31.

Getuigen tot aan het uiteinde van de aarde (1,8)

Handelingen van de apostelen gaat verder waar het evangelie naar Lucas eindigt; met Jezus en zijn discipelen in Jeruzalem.²⁰⁵ Daar geeft Jezus hun de opdracht om niet uit Jeruzalem weg te gaan, maar om in de stad te blijven tot de komst van de Heilige Geest (1,4-5 συναλιζόμενος παρήγγειλεν αὐτοῖς ἀπὸ Ἱεροσολύμων μὴ χωρίζεσθαι). De discipelen zullen in de kracht van de Geest Jezus' getuigen zijn, om te beginnen in Jeruzalem en van daaruit richting het uiteinde van de aarde (1,8 λήμψεσθε δύναμιν ἐπελθόντος τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐφ' ὑμᾶς καὶ ἔσεσθέ μου μάρτυρες ἐν τε Ἱερουσαλήμ καὶ ἐν πάσῃ τῇ Ἰουδαίᾳ καὶ Σαμαρείᾳ καὶ ἕως ἐσχάτου τῆς γῆς).²⁰⁶ Dat Jezus' discipelen allereerst getuigen zullen zijn in Jeruzalem, wijst op de belangrijke plaats van de stad in Handelingen van de apostelen en de opkomende wereldwijde missie.

²⁰⁵ Vgl. Luc. 24,49.

²⁰⁶ Cf. Luc. 24,47-48. Mogelijk zinspeelt Jezus op Jes. 2,1-3 waar gesproken wordt over het woord van JHWH dat in de eindtijd vanuit Jeruzalem zal uitgaan.

Na zijn laatste woorden aan de discipelen, wordt Jezus voor hun ogen opgenomen (1,9). Dat gebeurt niet vanuit Jeruzalem, maar vanaf de Olijfberg (1,12).²⁰⁷ Dat laat volgens Walker zien dat niet Jeruzalem, maar de Olijfberg het geografisch scharnierpunt van het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen is.²⁰⁸ In Walkers optiek wijst dat op de voorbijgaande betekenis van Jeruzalem. Het vervolg van Handelingen van de apostelen moet laten zien of Walker gelijk heeft.

Het evangelie vanuit Jeruzalem noordwaarts en zuidwaarts (8,1-40)

De aangekondigde beweging vanuit Jeruzalem wordt zichtbaar vanaf Handelingen 8,1. Voorafgaand hieraan is er in Jeruzalem rondom de apostelen een geloofsgemeenschap ontstaan.²⁰⁹ Niet lang daarna komen echter de eerste tekenen van verzet op.²¹⁰ Ondanks de tegenstand groeit de gemeente en trekt zij mensen vanuit de omgeving naar Jeruzalem.²¹¹ De tegenstand neemt toe en culmineert in de dood van Stefanus en het ontstaan van een eerste grootschalige vervolging van de gemeente in Jeruzalem (8,1 Ἐγένετο δὲ ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ διωγμὸς μέγας ἐπὶ τὴν ἐκκλησίαν τὴν ἐν Ἱεροσολύμοις). Met uitzondering van de apostelen worden de gemeenteleden verspreid over de omliggende omgeving (8,1 πάντες δὲ διεσπάρησαν κατὰ τὰς χώρας τῆς Ἰουδαίας καὶ Σαμαρείας πλὴν τῶν ἀποστόλων).

De vervolging van de gemeente in Jeruzalem heeft tot gevolg dat het evangelie ook buiten de stad verkondigd wordt en Samaria bereikt (8,4-5 Οἱ μὲν οὖν διασπαρέντες διήλθον εὐαγγελιζόμενοι τὸν λόγον. Φίλιππος δὲ κατελθὼν εἰς τὴν πόλιν τῆς Σαμαρείας).²¹² De verkondiging vindt gehoor en als de apostelen in Jeruzalem dat horen, sturen zij in reactie daarop Petrus en Johannes vanuit Jeruzalem naar Samaria (8,14 Ἀκούσαντες δὲ οἱ ἐν Ἱεροσολύμοις ἀπόστολοι ὅτι δέδεκται ἡ Σαμάρεια τὸν λόγον τοῦ θεοῦ, ἀπέστειλαν πρὸς αὐτοὺς Πέτρον καὶ Ἰωάννην).²¹³ Het ἀποστέλλω (zenden) van Petrus en Johannes wijst op een opdracht namens de apostelen in Jeruzalem, waarbij Petrus en Johannes hen vertegenwoordigen.

Aangekomen in Samaria merken Petrus en Johannes op dat degenen die gedoopt zijn de Heilige Geest nog niet ontvangen hebben. Petrus en Johannes bidden vervolgens voor hen en daarop ontvangen zij de Geest (8,15-17).²¹⁴ Het is niet aannemelijk dat Petrus en Johannes naar Samaria moeten komen omdat de Geest alleen ontvangen kan worden door bemiddeling van de apostelen.²¹⁵ Daarnaast kan in Handelingen van de apostelen de Geest ontvangen worden zonder kort daarvoor gedoopt te zijn of voorafgaand aan de doop en handoplegging.²¹⁶ Ook kan iemand gedoopt worden zonder dat daarbij over het ontvangen van de Geest gesproken wordt, zoals blijkt bij de doop van een Nubiër door Filippus.²¹⁷

Handelingen 8,14-17 maakt duidelijk dat de Heilige Geest culturele en religieuze grenzen doorbreekt en dat de nieuwe ontwikkeling in de verspreiding van het evangelie legitiem is. Zo wordt ook zichtbaar dat de Samaritanen die gedoopt zijn geen afzonderlijke gemeenschap vormen, los van de gemeente in Jeruzalem, maar daarin opgenomen zijn en dat de missie van Filippus verbonden is met die van de apostelen. Petrus en Johannes participeren in Filippus' missie onder de Samaritanen en op weg

²⁰⁷ Cf. Luc. 24,50. De Olijfberg wordt vijf keer bij name genoemd in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen: Luc. 19,29.37; 21,37; 22,39; Hnd. 1,12.

²⁰⁸ Walker, *Jerusalem*, 81.

²⁰⁹ Hnd. 2,37-47.

²¹⁰ Hnd. 4,1-3.

²¹¹ Hnd. 2,37-41; 4,4; 5,14-16; 6,7; 21,20.

²¹² Cf. Hnd. 1,8.

²¹³ Cf. Hnd. 8,1 zijn de apostelen ondanks de vervolging in Jeruzalem gebleven.

²¹⁴ Iets vergelijkbaars gebeurt later ook bij Paulus in Efeze (Hnd. 19,1-7).

²¹⁵ Cf. Hnd. 9,17.

²¹⁶ Cf. Hnd. 2,1-4; 10,44-48.

²¹⁷ Hnd. 8,26-40.

terug naar Jeruzalem verkondigen zij het evangelie in veel dorpen van de Samaritanen (8,25 ὑπέστρεφον εἰς Ἱερουσόλυμα, πολλάς τε κώμας τῶν Σαμαριτῶν εὐηγγελίζοντο). Zo verspreidt het evangelie zich vanuit Jeruzalem noordwaarts.

Bij een hofdienaar uit Nubië, die in Jeruzalem geweest is en nu huiswaarts keert, wordt vervolgens zichtbaar hoe het evangelie vanuit Jeruzalem ook zuidwaarts gaat (8,26-28 ἀνὴρ Αἰθίοψ εὐνοῦχος δυνάστης Κανδάκης βασιλίσσης Αἰθιόπων, ὃς ἦν ἐπὶ πάσης τῆς γάζης αὐτῆς, ὃς ἐληλύθει προσκυνήσων εἰς Ἱερουσαλήμ, ἦν τε ὑποστρέφων καὶ καθήμενος ἐπὶ τοῦ ἄρματος αὐτοῦ καὶ ἀνεγίνωσκεν τὸν προφήτην Ἡσαΐαν).²¹⁸ Onderweg ontmoet hij Filippus en die spreek met hem vanuit Jesaja 53 over Jezus (8,30-35).²¹⁹ De hofdienaar komt tot geloof, wordt door Filippus gedoopt en vervolgt zijn weg met blijdschap (8,36-39). Zo verspreidt het evangelie zich vanuit Jeruzalem ook in zuidelijke richting op weg naar het uiteinde van de aarde.²²⁰

Paulus en Jeruzalem (9,1-23,22)

Jeruzalem is in Handelingen van de apostelen zowel het centrum van de wereldwijde evangelieverkondiging als het beginpunt van de opkomende vervolging van de christelijke gemeente. Paulus wil discipelen van Jezus uit Damascus gevangennemen en naar Jeruzalem brengen (9,1-2 ὅπως εἶεν τινὰς εὐρη τῆς ὁδοῦ ὄντας, ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας, δεδεμένους ἀγάγῃ εἰς Ἱερουσαλήμ). Onderweg naar Damascus ontmoet hij echter Jezus en daarmee verandert hij van een vervolger van de gemeente in een volgeling van Jezus met een bijzondere opdracht (9,3-18). In Damascus sluit Paulus zich aan bij de discipelen in de stad en verkondigt hij Jezus Christus in de synagogen (9,19-22).

Na enige tijd beramen Paulus' volksgenoten een aanslag op hem, maar hij ontsnapt en verlaat Damascus (9,23-25). Vervolgens gaat Paulus naar Jeruzalem waar hij zich probeert aan te sluiten bij de discipelen (9,26 Παραγενόμενος δὲ εἰς Ἱερουσαλήμ ἐπείραζεν κολλᾶσθαι τοῖς μαθηταῖς).²²¹ Door bemiddeling van Barnabas wordt de vrees voor Paulus bij de discipelen in Jeruzalem weggenomen en vervolgens wordt hij door hen geaccepteerd als discipel en participeert hij in hun missie (9,27-29 ἦν μετ' αὐτῶν εἰσπορευόμενος καὶ ἐκπορευόμενος εἰς Ἱερουσαλήμ, παρρησιαζόμενος ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ κυρίου). Zo wordt in Jeruzalem Paulus' discipelschap bevestigd en zijn missie goedgekeurd. Zoals eerder in Damascus roept Paulus' optreden ook in Jeruzalem weerstand op en daarom gaat hij naar Caesarea en vandaar naar Tarsus (9,30).

De opkomende verdrukking in Jeruzalem zorgt ervoor dat de verkondiging over Jezus vanuit Jeruzalem Antiochië bereikt.²²² De boodschap vindt gehoor en er ontstaat een gemeente (11,19-21). Dat wordt bij de gemeente in Jeruzalem bekend en Barnabas wordt namens haar naar Antiochië gezonden (11,22 ἠκούσθη δὲ ὁ λόγος εἰς τὰ ὅσα τῆς ἐκκλησίας τῆς οὔσης ἐν Ἱερουσαλήμ περὶ αὐτῶν καὶ ἐξἀπέστειλαν Βαρναβᾶν διελθεῖν ἕως Ἀντιοχείας).²²³ Barnabas ziet dat God ook in Antiochië werkt en als gezant van de gemeente in Jeruzalem spreekt hij tot hen en de gemeente groeit (11,23-24). Vervolgens gaat Barnabas naar Tarsus om Paulus te zoeken, mogelijk vanwege Paulus' bekwaamheid

²¹⁸ Vgl. Ps. 67,32 (68,32); Jes. 11,11; 56,3-7; Sef. 3,9-10. Hier wordt telkens gesproken in de context van Gods optreden ten gunste van Israël en herstel van het volk en Sion ofwel Jeruzalem.

²¹⁹ Jes. 53,7. Het gedeelte dat de hofdienaar leest, spreekt over de lijdende Knecht van JHWH. Jes. 53 wordt voorafgegaan door Jes. 51 en 52 waarin het gaat over de verlossing van Jeruzalem en Gods heil dat op heel de aarde gezien zal worden. In Jes. 54 gaat het ook over beloften van heil voor Sion.

²²⁰ Cf. Hnd. 1,8.

²²¹ Hoe Lucas' beschrijving van Paulus' bezoeken aan Jeruzalem zich verhoudt tot Paulus' eigen weergave daarvan in zijn brieven is onderwerp van debat. Zie voor een inleiding op deze discussie: Carson, *Introduction*, 293, 319-320.

²²² Cf. Hnd. 8,1-4.

²²³ Vgl. Hnd. 8,14.

in de omgang met Griekssprekenden (11,25).²²⁴ Nadat Barnabas Paulus gevonden heeft, gaan zij terug naar Antiochië en daar begint een voorlopig vruchtbare samenwerking tussen hen beiden (11,26).

Barnabas wordt door anderen vanuit Jeruzalem naar Antiochië gevolgd (11,27 Ἐν ταύταις δὲ ταῖς ἡμέραις κατήλθον ἀπὸ Ἱεροσολύμων προφητῆται εἰς Ἀντιόχειαν). Tijdens hun verblijf geeft één van hen te kennen dat er een wereldwijde hongersnood zal komen en daarop besluiten de discipelen in Antiochië hun broeders in Judea te ondersteunen (11,28-29). Barnabas en Paulus brengen vervolgens de gave naar Judea, waaronder waarschijnlijk ook Jeruzalem (11,29-30).²²⁵

Enige tijd later keren Barnabas en Paulus samen met Johannes terug naar Antiochië (12,25 Βαρναβᾶς δὲ καὶ Σαῦλος ὑπέστρεψαν εἰς Ἱερουσαλήμ πληρώσαντες τὴν διακονίαν).²²⁶ Vandaar gaan zij vervolgens op zendingsreis door Klein-Azië (13,1-3). Vanuit Antiochië reizen zij via Seleucië en Cyprus naar Pamfylië (13,4-13). Daar verlaat Johannes hen en gaat hij terug naar Jeruzalem (13,13 Ἰωάννης δὲ ἀποχωρήσας ἀπ' αὐτῶν ὑπέστρεψεν εἰς Ἱεροσόλυμα). Barnabas en Paulus vervolgen samen hun zendingsreis (13,14). Tenslotte keren zij terug naar Antiochië waar hun zendingsreis begon (14,26).

Vervolgens reizen Paulus en Barnabas naar Jeruzalem omdat Paulus' missie onenigheid oproept omtrent de naleving van de Thora door niet-Joodse gelovigen (15,1-2 ἔταξαν ἀναβαίνειν Παῦλον καὶ Βαρναβᾶν καὶ τινὰς ἄλλους ἐξ αὐτῶν πρὸς τοὺς ἀποστόλους καὶ πρεσβυτέρους εἰς Ἱερουσαλήμ). De zaak wordt niet in Antiochië afgehandeld, maar te Jeruzalem in een vergadering van apostelen met de gemeente en haar oudsten (15,2-4).²²⁷

Nadat de zaak in Jeruzalem beslecht is, keren Paulus en Barnabas terug naar Antiochië (15,23-35). Daar scheiden hun wegen zich na onenigheid echter (15,36-40). Paulus gaat met Silas op een tweede zendingsreis door Klein-Azië (15,41). Deze reis eindigt zoals de eerste zendingsreis in Antiochië (18,22). Mogelijk bezoekt Paulus voorafgaand aan zijn terugkeer naar Antiochië Jeruzalem vanwege een gelofte die hij gedaan heeft en een van de Joodse feesten die hij in Jeruzalem wil vieren.²²⁸ Hoewel een bezoek aan Jeruzalem na Paulus' tweede zendingsreis niet zeker is, is dat in de context van geheel Handelingen van de apostelen niet ondenkbaar omdat er na de andere twee zendingsreizen van Paulus een bezoek aan Jeruzalem volgt.²²⁹

Vanuit Antiochië vangt Paulus zijn derde zendingsreis aan (18,23). Tijdens die reis neemt Paulus zich voor om naar Jeruzalem te gaan en vandaar naar Rome (19,21 ἔθετο ὁ Παῦλος ἐν τῷ πνεύματι διελθὼν τὴν Μακεδονίαν καὶ Ἀχαΐαν πορεύεσθαι εἰς Ἱεροσόλυμα εἰπὼν ὅτι Μετὰ τὸ γενέσθαι με ἐκεῖ δεῖ με καὶ Ῥώμην ἰδεῖν). Hij wil met het Wekenfeest in Jeruzalem zijn (20,16 ἔσπευδεν γὰρ εἰ δυνατὸν εἶη αὐτῷ τὴν ἡμέραν τῆς πεντηκοστῆς γενέσθαι εἰς Ἱεροσόλυμα).²³⁰ Via Tyrus en Caesarea bereikt

²²⁴ Cf. Hnd. 9,29-30. Vgl. 11,20.

²²⁵ Vgl. Hnd. 12,25. Zie voor de aanwezigheid van πρεσβυτέροις (oudsten) in Jeruzalem: Hnd. 15,2.4.6.22-23; 16,4; 21,18.

²²⁶ Hnd. 12,25 lijkt te zeggen dat Barnabas en Paulus terugkeren naar (eἰς) Jeruzalem, mogelijk na het brengen van de gave uit Antiochië aan de broeders in Judea (cf. Hnd. 11,30). Hnd. 13,1 doet echter vermoeden dat zij vanuit Jeruzalem naar Antiochië terugkeren en dat εἰς niet in relatie tot Ἱερουσαλήμ gelezen dient te worden, maar εἰς Ἱερουσαλήμ in relatie tot πληρώσαντες τὴν διακονίαν. Zie voor een bespreking: Barrett, *Acts I*, 593-597 en Fitzmyer, *Acts*, 493.

²²⁷ Dat Jeruzalem de plaats is waar het voortgaande werk van God onder de volken herkend en erkend worden, blijkt ook als Petrus daar na zijn verblijf in Caesarea vertelt over Gods werk onder niet-Joden (11,1-18).

²²⁸ Wat betreft een bezoek van Paulus aan Jeruzalem na zijn tweede zendingsreis gaan de handschriften uiteen. De Westerse tekst bevat in Hnd. 18,21 een bezoek van Paulus aan Jeruzalem (δεῖ παντὸς τὴν εορτὴν τὴν [ἡμέραν] ἐρχομένην ποιῆσαι εἰς Ἱεροσόλυμα), mogelijk onder invloed van Hnd. 20,16. Zie voor een bespreking: Barrett, *Acts II*, 879 en Peterson, *Acts*, 521.

²²⁹ Cf. Hnd. 15,2; 21,17.

²³⁰ Ook in Hnd. 2,1 wordt het Wekenfeest genoemd. Naast het Wekenfeest wordt in Handelingen van de apostelen ook Pesach genoemd: Hnd. 12,3-4; 20,6.

Paulus uiteindelijk Jeruzalem (21,15-17 Μετὰ δὲ τὰς ἡμέρας ταύτας ἐπισκευασάμενοι ἀνεβαίνομεν εἰς Ἱερουσόλυμα). Vervolgens gaat het naar Rome omdat Paulus in Jeruzalem gevangengenomen wordt en hij zich in zijn rechtszaak op de keizer beroept.²³¹

Paulus in Rome (28,16-31)

Het slot van Handelingen van de apostelen vertelt hoe Paulus vanuit Jeruzalem in Rome arriveert (28,16).²³² Dat hij opgevangen wordt door broeders uit Rome doet vermoeden dat het evangelie Rome al bereikt heeft voordat Paulus daar komt, zonder dat Handelingen van de apostelen dat expliciet beschrijft (28,15). In Rome spreekt Paulus tot de Joden over Jezus en het koninkrijk van God (28,23). Sommigen raken overtuigd, anderen geloven niet (28,24).²³³ Paulus reageert op het ongeloof door Jesaja 6,9-10 aan te halen (28,25-27). In Jesaja 6 wordt Jesaja tot profeet geroepen en krijgt hij te horen dat Gods oordeel de inwoners en steden van Juda zal treffen.²³⁴ Het land zal tot een woestijn worden en de inwoners van Juda zullen in ballingschap gaan. Dat zal echter niet het laatste zijn; er zal een rest overblijven. Het boek Jesaja laat zien dat God zich over die rest ontfermt en dat er verlossing en herstel is voor Israël en Jeruzalem. Dat klinkt mee als Paulus woorden uit Jesaja 6 aanhaalt. Zo klinkt er tegen de achtergrond van geheel Jesaja 6 in Paulus' woorden niet alleen oordeel, maar ook hoop voor Israël en Jeruzalem.²³⁵

Paulus antwoordt de Joden dat de boodschap van Gods verlossing aan niet-Joden gezonden is en dat zij zullen luisteren (28,28 τοῖς ἔθνεσιν ἀπεστάλη τοῦτο τὸ σωτήριον τοῦ θεοῦ· αὐτοὶ καὶ ἀκούσονται). Hierin klinkt de echo van Jesaja 40,5 waar gesproken wordt over Gods redding (σωτήριον τοῦ θεοῦ) in de context van troost voor Israël en Jeruzalem.²³⁶ Daarnaast herinnert de σωτήριον τοῦ θεοῦ aan Lucas 2,30 en 3,6 waar in de woorden van Simeon en het optreden van Johannes de Doper Gods verlossing voor zowel Israël als de volken klinkt.²³⁷ Dat Gods redding niet-Joden bereikt heeft, betekent in het licht van Simeons woorden ook verlossing en heerlijkheid voor Israël en Jeruzalem.

Paulus wijst er niet op dat Gods redding vanaf nu alleen voor niet-Joden is. Paulus gebruikt hen als voorbeeld en waarschuwing voor Israël. Paulus spreekt over de gedeeltelijke vervulling van de belofte in Jesaja 40,5. Voordat deze geheel in vervulling gaat, moet het evangelie verkondigd worden onder alle volken.²³⁸ De laatste woorden van Handelingen van de apostelen laten zien hoe Paulus dat in Rome ongehinderd doet (28,30-31). Het boek eindigt daarmee met Paulus in Rome en niet in Jeruzalem. Tegelijkertijd is Jeruzalem via de woorden uit Jesaja 6 niet uit blikveld, de stad blijft van betekenis vanwege de hoop voor Israël en Jeruzalem die impliciet klinkt.

²³¹ Hnd. 27,1.

²³² Vgl. Hnd. 19,21; 23,11; 27,24; 28,14. Rome wordt in Handelingen van de apostelen vijf keer bij name genoemd tegenover Jeruzalem 37 keer. Van de 28 hoofdstukken in Handelingen van de apostelen spelen zich er acht af in Jeruzalem tegenover één in Rome.

²³³ Vgl. Simeons woorden in Luc. 2,34.

²³⁴ Jes. 6,1-13.

²³⁵ Walker ziet deze hoop voor Israël en Jeruzalem in Paulus' woorden over het hoofd. Walker, *Jerusalem*, 99.

²³⁶ Jes. 40,5 καὶ ὀφθήσεται ἡ δόξα κυρίου, καὶ ὄψεται πᾶσα σὰρξ τὸ σωτήριον τοῦ θεοῦ· ὅτι κύριος ἐλάλησε. Daarnaast komt de σωτήριον τοῦ θεοῦ terug Ps. 49,23 (50,23); 97,3 (98,3); Jes. 38,11. In Ps. 97,3 wordt Gods verbondstrouw aan Israël bezongen. Vgl. ook Zacharias in Luc. 1,68-79.

²³⁷ Vgl. Hnd. 26,23. Het Griekse σωτήριος komt vijf keer voor in het Nieuwe Testament: Luc. 2,30; 3,6; Hnd. 28,28; Ef. 6,17; Tit. 2,11.

²³⁸ Cf. Luc. 24,47; Hnd. 1,8.

Conclusie

Wat houdt de beweging met betrekking tot Jeruzalem die in Handelingen van de apostelen zichtbaar is in voor de betekenis van de stad? Handelingen van de apostelen laat zien hoe in navolging van Jezus' opdracht aan zijn discipelen het evangelie eerst in Jeruzalem en vervolgens vanuit de stad via Judea en Samaria richting het uiteinde van de aarde gaat. Die beweging komt op gang nadat er in Jeruzalem rondom de apostelen een groeiende christelijke gemeenschap is ontstaan. In de verspreiding van het evangelie vanuit Jeruzalem raakt de stad niet uit zicht, maar is er een beweging zichtbaar vanuit en naar de stad. In Jeruzalem wordt Gods werk onder de volken herkend en erkend. Ook als Antiochië een belangrijke rol krijgt in de missie onder de volken, blijft er een beweging vanuit en naar Jeruzalem zichtbaar zodat duidelijk wordt dat dit werk niet losstaat van de apostolische gemeenschap in de stad. Het werk vanuit Antiochië staat in continuïteit met dat vanuit Jeruzalem.

Jeruzalem blijft in Handelingen van de apostelen van betekenis. In het boek gaat meer aandacht uit naar Jeruzalem dan naar Rome. Handelingen van de apostelen laat geen beweging weg van Jeruzalem zien, maar een beweging waarin zij het centrum is. Jeruzalem is het middelpunt van de aarde, Rome behoort tot het uiteinde daarvan. Het boek eindigt impliciet met hoop voor Israël en Jeruzalem.

4.2 Hoop en herstel

Hoe past de hoop voor Israël en Jeruzalem waarmee Handelingen van de apostelen eindigt binnen het geheel van het boek? Komt de verlossing en het herstel van Israël en Jeruzalem in vervolg op het evangelie naar Lucas terug en hoe verhouden die zich tot de opstanding van Jezus? Dat wordt duidelijk vanuit Handelingen 1,4-14; 2,1-47; 3,1-4,4; 13,14-37; 15,15-18; 23,6; 24,15; 26,6-8,23; 28,20.

Jezus' hemelvaart (1,4-14)

Voordat Jezus opgenomen wordt, vragen zijn discipelen Hem of nu de tijd aangebroken is, waarin Hij voor Israël het koninkrijk herstelt (1,6 Κύριε, εἰ ἐν τῷ χρόνῳ τούτῳ ἀποκαθιστάνεις τὴν βασιλείαν τῷ Ἰσραήλ;). In hun vraag klinkt de hoop op het herstel van Israël zoals dat door Israëls profeten was aangekondigd.²³⁹ Daarnaast weerklinkt de hoop uit de openingshoofdstukken van het evangelie naar Lucas, maar die aan het slot van het boek nog geen werkelijkheid geworden is.²⁴⁰ De vraag van de discipelen is begrijpelijk omdat Jezus zojuist gesproken heeft over hun doop met de Heilige Geest (1,5). De komst van de Geest is in Israëls Schriften verbonden met het eschatologisch herstel van Israël en Jeruzalem.²⁴¹ Jezus antwoordt zijn discipelen dat het hun niet toekomt te weten wanneer het koninkrijk hersteld wordt (1,7 Οὐχ ὑμῶν ἐστὶν γινῶναι χρόνους ἢ καιροὺς οὓς ὁ πατήρ ἔθετο ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐξουσίᾳ).²⁴² Jezus zegt niet dat hun verwachting verkeerd is, maar dat het herstel van het koninkrijk een zaak van zijn Vader is.²⁴³ Op zijn tijd zal het koninkrijk hersteld worden voor Israël.²⁴⁴ Eerst moet er nog iets

²³⁹ Vgl. Jer. 16,15; 24,6; 27,19 (50,19); Ez. 16,55; Hos. 11,11; Mal. 3,23 (4,6).

²⁴⁰ Vgl. Luc. 1,30-33.46-55.68-79; 2,29-32.38; 24,21.

²⁴¹ Vgl. Jes. 44,3; 59,21; Ez. 36,26-27; 37,14; Joël 2,28-3,1.

²⁴² Vgl. Luc. 19,11.

²⁴³ Vgl. Dan. 2,21 waar de καιροὺς en χρόνους in verband staan met Gods regering.

²⁴⁴ Vgl. Hnd. 3,19-21.

anders gebeuren; de discipelen zullen in de kracht van de Geest Jezus' getuigen zijn in Jeruzalem en daarbuiten (1,8).²⁴⁵

Na zijn laatste woorden wordt Jezus van zijn discipelen opgenomen (1,9).²⁴⁶ Terwijl zij hun ogen nog op de hemel gericht hebben, staan er twee engelen bij hen (1,10).²⁴⁷ Zij zeggen tegen de discipelen dat Jezus terug zal komen zoals zij Hem naar de hemel hebben zien gaan (1,11 οὗτος ὁ Ἰησοῦς ὁ ἀναλημφθεὶς ἀφ' ὑμῶν εἰς τὸν οὐρανὸν οὕτως ἐλεύσεται ὁν τρόπον ἐθεάσασθε αὐτὸν πορευόμενον εἰς τὸν οὐρανόν).²⁴⁸ Deze woorden zijn vooral een verzekering dat Jezus weer terug zal komen, zonder daar verder invulling aan te geven. Tegen de achtergrond van Lucas 13,35; 19,37-38 en 21,24-28 schept dit de verwachting dat dit zal zijn op het moment dat de tijden van de heidenen vervuld zullen zijn, Jeruzalems verdrukking ten einde komt en Jezus in Jeruzalem verwelkomd zal worden als degene die komt in de Naam van de Heer. Gelezen tegen de achtergrond van deze passages uit het evangelie naar Lucas, doet de uitspraak van de engelen ook vermoeden dat Jezus zoals Hij op de Olijfberg opgenomen is, daar ook zal terugkomen. Vanaf de Olijfberg zal Hij in triomf zijn entree maken in Jeruzalem. Jezus' eschatologische komst naar Jeruzalem zinspeelt op Zacharias 14,1-10 waar de Olijfberg de plaats is waar op de dag van JHWH God komen zal om Jeruzalem te vertroosten en Koning te zijn over heel de aarde. Israël zal dan samen met de volken in Jeruzalem JHWH aanbidden. Dat zal het moment zijn waarop alles wordt hersteld.²⁴⁹

Na de woorden van de engelen gaan de discipelen van de Olijfberg terug naar Jeruzalem en daar blijven zij eensgezind samen, volhardend in het gebed (1,12-14). Jezus' hemelvaart is daarmee niet het einde van de geschiedenis, maar luidt een nieuwe fase in. Het evangelie moet nu tot aan het uiteinde van de aarde verkondigd worden, voordat het koninkrijk voor Israël hersteld wordt.

Wekenfeest in Jeruzalem (2,1-47)

Vijftig dagen na Jezus' hemelvaart gaat op het Wekenfeest de belofte van de komst van de Heilige Geest hoorbaar en zichtbaar in vervulling (2,1-4).²⁵⁰ Dat gebeurt in Jeruzalem en vele inwoners en pelgrims van Joodse komaf zijn er getuige van (2,5-11). Deze Joden zijn afkomstig uit alle windstreken. De opsomming van hun afkomst in Handelingen 2,9-11 sluit aan bij de beweging vanuit en naar Jeruzalem die in Handelingen van de apostelen zichtbaar is en stelt Jeruzalem voor als het centrum van de wereld.²⁵¹

De tekenen brengen de toeschouwers in verlegenheid en zij vragen zich verbaasd af wat dit allemaal te betekenen heeft (2,12). Tegelijk zijn er onder hen die vol spot reageren (2,13). Petrus richt vervolgens het woord tot de omstanders en zegt dat wat zij nu meemaken de vervulling is van wat de profeet Joël profeteerde tot de inwoners van Juda en Jeruzalem (2,16 ἀλλὰ τοῦτο ἐστὶν τὸ εἰρημένον διὰ τοῦ προφήτου Ἰωήλ). Joël sprak over een toekomst waarin er redding is op de berg Sion en in Jeruzalem.²⁵² Joëls woorden staan in de context van de eschatologische verlossing van Juda en

²⁴⁵ Cf. Luc. 24,47-48. Vgl. Jes. 32,15; 43,10-12; 44,8; 49,6; Luc. 2,32; Hnd. 2,32; 3,15; 5,32; 10,39. Jes. 32 wordt voorafgegaan en gevolgd door een hoofdstuk waarin gesproken wordt over Gods bescherming en verlossing van Jeruzalem. Jes. 49 spreekt zoals het daaraan voorafgaande hoofdstuk ook over de vertroosting van Jeruzalem.

²⁴⁶ Cf. Luc. 24,51.

²⁴⁷ Vgl. Luc. 24,4. Dat de twee mannen in het wit gekleed zijn, doet vermoeden dat het om engelen gaat.

²⁴⁸ Cf. Luc. 21,27.

²⁴⁹ Vgl. Hnd. 3,21.

²⁵⁰ Cf. Ex. 23,16; Lev. 23,15-21; Deut. 16,9-11. Ook in Hnd. 20,16 wordt het Wekenfeest genoemd. Naast het Wekenfeest wordt in Handelingen van de apostelen ook Pesach genoemd: Hnd. 12,3-4; 20,6.

²⁵¹ Zie Bauckham, 'Jerusalem', 419-422. "If we take the trouble to plot the names on a map of the world as an ancient reader would have perceived it, we can see that Luke's list is carefully designed to depict the Jewish Diaspora with Jerusalem at its centre."

²⁵² Vgl. Joël 2,28-32.

Jeruzalem. Die toekomst is volgens Petrus nu aangebroken: de uitstorting van de Geest is het teken van het aanbreken van de eindtijd.

De komst van de Heilige Geest is volgens Petrus verbonden met de dood en opstanding van Jezus (2,22-24). Door de Psalmen 15 en 109 te verbinden met 2 Samuël 7, laat Petrus vervolgens vanuit Israëls Schriften zien dat de opstanding en hemelvaart van Jezus aantonen dat Hij de beloofde nakomeling van David is, die op Davids troon zal regeren (2,25-35).²⁵³ Dit sluit aan bij de woorden van de engel Gabriël aan Maria over Jezus' eeuwig koningschap over Israël op de troon van David.²⁵⁴ Petrus' verkondiging raakt de aanwezigen en velen nemen zijn oproep tot bekering ter harte (2,37-41). Zo ontstaat er in Jeruzalem rondom de apostelen een groeiende Joodse geloofsgemeenschap (2,42-47).²⁵⁵

Tijden van verademing en herstel (3,1-4,4)

In de tijd van het ontstaan van de christelijke gemeenschap in Jeruzalem gebeurt het dat Petrus en Johannes naar de tempel gaan en in Naam van Jezus bij de tempelpoort een kreupele man genezen (3,1-11). De mensen stromen vol verbazing toe en Petrus legt hen uit dat dit gebeurd is door Jezus (3,12). Samen met hun leiders hebben zij Hem wel verstoten en gedood, maar Hij is door God verheerlijkt en opgewekt uit de doden (3,13 ὁ θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, ἐδόξασεν τὸν παῖδα αὐτοῦ Ἰησοῦν).²⁵⁶ Hierin weerklinkt de verheerlijking van de Knecht van JHWH uit Jesaja 52.²⁵⁷ Jesaja spreekt hierover in de context van de vertroosting en verlossing van Jeruzalem door de Knecht van JHWH. Jezus wordt in Handelingen 3,26 en 4,27.30 Gods Knecht genoemd.²⁵⁸

Volgens Petrus hebben de mensen uit onwetendheid met Jezus gehandeld (3,17). Daarmee verontschuldigt Petrus hen niet, maar maakt hij duidelijk dat er vergeving mogelijk is.²⁵⁹ De dood van Jezus is niet buiten God omgegaan en op deze manier is het door de profeten aangekondigde lijden van de Messias vervuld (3,18).²⁶⁰ Petrus roept de aanwezigen daarom op tot berouw en terugkeer tot God opdat hun zonden uitgewist worden, er bij God vandaan tijden van verademing zullen komen en Hij Jezus zal zenden (3,19-20 μετανοήσατε οὖν καὶ ἐπιστρέψατε εἰς τὸ ἐξαλειφθῆναι ὑμῶν τὰς ἀμαρτίας, ὅπως ἂν ἔλθωσιν καιροὶ ἀναψύξεως ἀπὸ προσώπου τοῦ κυρίου καὶ ἀποστείλῃ τὸν προκεχειρισμένον ὑμῖν Χριστὸν Ἰησοῦν).²⁶¹ Deze tijden van verademing duiden op een tijd die volgt op een tijd van

²⁵³ Vgl. 2 Sam. 7,12-16; Ps. 15,8-11 (16,8-11); 109,1 (110,1). Cf. Ps. 88,4-5 (89,4-5); 131,11 (132,11).

²⁵⁴ Cf. Luc. 1,32-33.

²⁵⁵ Cf. Hnd. 2,5.14.37. Deze teksten zien dat het om Joden gaat. Aan hen waren de woorden van Joël ook gericht. Vgl. Hnd. 2,39.

²⁵⁶ Cf. Luc. 23; 24.

²⁵⁷ Vgl. Hnd. 3,13 ἐδόξασεν τὸν παῖδα met Jes. 52,13 Ἴδοὺ συνήσει ὁ παῖς μου καὶ ὑψωθήσεται καὶ δοξασθήσεται σφόδρα.

²⁵⁸ In Luc. 1,69 en Hnd. 4,25 wordt ook David Gods knecht genoemd. Op deze manier wordt ook de verbinding tussen Jezus en David gelegd.

²⁵⁹ Vgl. Luc. 23,34. Zie Lev. 5,17-19 voor de vergeving van zonde die in onwetendheid gedaan is.

²⁶⁰ Cf. Luc. 24,27.44-46.

²⁶¹ Cf. Luc. 24,7. Vgl. Ps. 50,3.11 (51,3.11); Jes. 43,25; Ez. 20,17. Hier komt ἐξαλείφω (uitwissen) terug in de context van Gods goedheid voor Sion en de bouw van de muren van Jeruzalem (Ps. 50), in zowel het kader van Gods oordeel over Israël vanwege de zonde als verlossing en herstel van het volk (Jes. 43) en de herinnering aan Gods trouw richting ontrouw Israël in de woestijn na de bevrijding uit Egypte (Ez. 20). Het ὅπως (opdat) gevolgd door ἂν lijkt erop te wijzen dat het aanbreken van de verademing, het herstel en de komst van Jezus afhankelijk zijn van het wel of niet bekeren van het volk. Handelingen van de apostelen laat een begin van die bekering zien: Hnd. 2,37-41; 4,4; 5,14; 6,7; 21,20.

oordeel.²⁶² Deze tijden lijken verbonden te zijn met de komst van Jezus en de daaraan verbonden tijden van allesomvattend herstel (3,21 ὃν δεῖ οὐρανὸν μὲν δέξασθαι ἄχρι χρόνων ἀποκαταστάσεως πάντων ὧν ἐλάλησεν ὁ θεός).²⁶³ Gelezen tegen de achtergrond van Handelingen 1,6-7 wijst dit op het herstel van het koninkrijk.²⁶⁴ In het licht van Lucas 13,35; 19,37-38; 21,24-28 scheppen Petrus' woorden de verwachting dat hij spreekt over de tijd van herstel van Israël en Jeruzalem na de tijd van oordeel en verwoesting van de stad, over het moment dat de tijden van de heidenen vervuld zullen zijn, Jeruzalems verdrukking ten einde komt en Jezus in Jeruzalem verwelkomd zal worden als degene die komt in de Naam van de Heer. In Petrus' woorden klinkt zo de hoop op en de mogelijkheid van herstel en verlossing voor Israël en Jeruzalem na het afwijzen en doden van Jezus. Dat herstel volgt op de bekering van het volk, waarvan in Handelingen van de apostelen al iets zichtbaar wordt.²⁶⁵

Jezus als de beloofde nakomeling van David (13,14-37)

Niet alleen Petrus (2,25-35), maar ook Paulus spreekt over Jezus als de beloofde nakomeling van David, die op zijn troon zal regeren.²⁶⁶ Paulus doet dat in de synagoge van Antiochië in Pisidië (13,14). Hij verkondigt daar vanuit de Schriften Jezus Christus als de beloofde nakomeling van David (13,22-23).²⁶⁷ Door Psalm 2, Jesaja 55 en Psalm 15 met elkaar te verbinden, betoogt Paulus dat Jezus' opstanding laat zien dat Hij Gods Zoon is en dat God door Jezus op te wekken uit de dood zijn verbondsbeloften aan David vervuld heeft (13,32-35 ἡμεῖς ὑμᾶς εὐαγγελιζόμεθα τὴν πρὸς τοὺς πατέρας ἐπαγγελίαν γενομένην, ὅτι ταύτην ὁ θεὸς ἐκπεπλήρωκεν τοῖς τέκνοις αὐτῶν ἡμῖν ἀναστήσας Ἰησοῦν).²⁶⁸ Het ἀνίστημι herinnert aan Gods belofte aan David dat een nakomeling van hem op zijn troon zal zitten.²⁶⁹ Psalm 2 bezingt de troonsbestijging van een door JHWH gezalfde koning over Sion. Paulus laat zo zien dat Jezus' opstanding aantoonde dat Hij de beloofde nakomeling is die op Davids troon zal regeren. Dat kan in het licht van Israëls Schriften en het evangelie naar Lucas niet los gezien worden van Jeruzalem als de stad van David; de stad die uitgekozen is als de plaats van zijn troon.²⁷⁰

Herstel van Davids koningshuis (15,16-18)

Het herstel van Davids koningshuis klinkt opnieuw als Paulus en Barnabas naar Jeruzalem reizen als Paulus' missie onenigheid oproept over de naleving van de Thora door niet-Joodse volgelingen van Jezus (15,1-2). De kwestie wordt te Jeruzalem in een vergadering van apostelen met de gemeente en haar oudsten besproken (15,3-6). Als de zaak hoog oploopt, vertellen allereerst Petrus, Paulus en

²⁶² Vgl. Ex. 8,11 (8,15). Dit is de enige plaats in de Griekse tekst van Israëls Schriften waar ἀνάψυξις voorkomt, hier als vertaling van het Hebreeuwse נִפְּחָה. Dat komt ook voor in Kl. 3,56 MT waar het tegen de achtergrond van de verwoesting van Jeruzalem klinkt in de context van hoop op Gods trouw en ontferming. Van daaruit klinkt een oproep tot terugkeer naar JHWH.

²⁶³ Vgl. Jer. 16,15; 24,6; 27,19 (50,19); Ez. 16,55; Hos. 11,11; Mal. 3,23 (4,6). Het δεῖ in combinatie met Gods spreken door de profeten laat ook hier zien dat dit alles een plaats heeft in de vervulling van Gods beloften.

²⁶⁴ Vgl. ἀποκαθίστημι (Hnd. 1,6) met ἀποκατάστασις (Hnd. 3,21) en χρόνων en καιροὶ (Hnd. 1,7) met καιροὶ (Hnd. 3,20) en χρόνων (Hnd. 3,21).

²⁶⁵ Hnd. 2,37-41; 4,4; 5,14; 6,7; 21,20.

²⁶⁶ Vgl. Hnd. 2,22-35.

²⁶⁷ Cf. Luc. 1,32-33; Hnd. 2,30. Vgl. 2 Sam. 7,12-16.

²⁶⁸ Ps. 2,7; 15,10 (16,10); Jes. 55,3. Jes. 55,3 staat in een context waarin in de voorafgaande hoofdstukken de verlossing van Sion aangekondigd wordt.

²⁶⁹ Vgl. 2 Sam. 7,12 καὶ ἔσται ἐὰν πληρωθῶσιν αἱ ἡμέραι σου καὶ κοιμηθῆσῃ μετὰ τῶν πατέρων σου, καὶ ἀναστήσω τὸ σπέρμα σου μετὰ σέ, ὃς ἔσται ἐκ τῆς κοιλίας σου, καὶ ἐτοιμάσω τὴν βασιλείαν αὐτοῦ.

²⁷⁰ Vgl. Luc. 1,32-33.

Barnabas over Gods werk onder de volken (15,7-12). Vervolgens neemt Jakobus het woord (15,13-14). Gods werk onder de volken is volgens Jakobus in overeenstemming met de woorden van Israëls profeten (15,15 καὶ τούτω συμφωνοῦσιν οἱ λόγοι τῶν προφητῶν καθὼς γέγραπται), in het bijzonder met de woorden uit Amos 9,11-12 (15,16-18 Μετὰ ταῦτα ἀναστρέψω καὶ ἀνοικοδομήσω τὴν σκηνὴν Δαυὶδ τὴν πεπτωκυῖαν καὶ τὰ κατεσκαμμένα αὐτῆς ἀνοικοδομήσω καὶ ἀνορθώσω αὐτήν, ὅπως ἂν ἐκζητήσωσιν οἱ κατάλοιποι τῶν ἀνθρώπων τὸν κύριον καὶ πάντα τὰ ἔθνη ἐφ' οὓς ἐπικέκληται τὸ ὄνομά μου ἐπ' αὐτούς, λέγει κύριος ποιῶν ταῦτα γνωστὰ ἀπ' αἰῶνος). Jakobus' woorden vormen een samengesteld citaat waarvan de tekstvorm geselecteerd en aangepast is om geschikt te zijn voor de interpretatie.²⁷¹

In Amos 9 spreekt de profeet allereerst over de verwoesting van Israël.²⁷² Het volk zal echter niet geheel weggevaagd worden; na de verwoesting volgt een tijd van herstel.²⁷³ Dat betekent het herstel van Davids dynastie, de terugkeer van Israël tot JHWH en de bekering van niet-Joden tot de God van Israël.²⁷⁴ Niet alleen Amos 9 weerklinkt in Jakobus' woorden. Er is ook een thematische en verbale relatie met andere passages uit Israëls Schriften.²⁷⁵ Het Μετὰ ταῦτα in Handelingen 15,16 en ἐκζητήσωσιν in Handelingen 15,17 herinneren aan Hosea 3,5.²⁷⁶ Hosea spreekt daar over de terugkeer van Israël tot JHWH en hun koning David. In het ἀναστρέψω in Handelingen 15,16 klinkt de echo van Jeremia 12,15.²⁷⁷ De profeet Jeremia spreekt over Gods ontferming over Israël nadat Hij hen gestraft heeft. Het ποιῶν ταῦτα γνωστὰ ἀπ' αἰῶνος in Handelingen 15,17-18 zinspeelt op Jesaja 45,21 waar over Gods werk gesproken wordt in de context van Israëls verlossing door JHWH.²⁷⁸

Volgens Jakobus laat Gods werk onder Joden en niet-Joden en de gave van de Heilige Geest aan hen zien dat wat Israëls profeten aankondigden nu in vervulling gaat. De bekering van niet-Joden tot de God van Israël is verbonden met het herstel van Israël en het koningshuis van David.²⁷⁹ In het licht van het geheel van het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen kan dit herstel niet los gezien worden van een hoopvolle toekomst voor Jeruzalem als de stad van David.²⁸⁰

Paulus en de hoop van Israël (23,6; 24,15; 26,6-8.23; 28,20)

Als Paulus na zijn derde zendingsreis in Jeruzalem is, wordt hij daar gearresteerd.²⁸¹ Tijdens de rechtszaak voor het Sanhedrin in Jeruzalem zegt Paulus dat hij geoordeeld wordt met betrekking tot de hoop en opstanding van de doden (23,6 περὶ ἐλπίδος καὶ ἀναστάσεως νεκρῶν ἐγὼ κρίνομαι).²⁸² Hoop en opstanding zijn hier met elkaar verbonden. De opstanding is datgene waarop gehoopt wordt. Israëls

²⁷¹ Bauckham, 'James', 157. Zie voor de overeenkomsten en verschillen tussen de woorden van Amos en Jakobus: Bauckham, 'James', 156. In Jakobus' woorden klinkt de echo van Jes. 45,21; Jer. 12,15; Hos. 3,5; Am. 9,11-12.

²⁷² Am. 9,1-10.

²⁷³ Am. 9,11-15.

²⁷⁴ Am. 9,11-12.

²⁷⁵ Vgl. Jes. 45,21; Jer. 12,15; Hos. 3,5.

²⁷⁶ Hos. 3,5 καὶ μετὰ ταῦτα ἐπιστρέψουσιν οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ καὶ ἐπιζητήσουσι κύριον τὸν θεὸν αὐτῶν.

²⁷⁷ Jer. 12,15 καὶ ἔσται μετὰ τὸ ἐκβαλεῖν με αὐτούς ἐπιστρέψω καὶ ἐλεήσω αὐτούς καὶ κατοικιῶ αὐτούς ἕκαστον εἰς τὴν κληρονομίαν αὐτοῦ καὶ ἕκαστον εἰς τὴν γῆν αὐτοῦ.

²⁷⁸ Jes. 45,21 εἰ ἀναγγελοῦσιν, ἐγγισάτωσαν, ἵνα γνῶσιν ἅμα τίς ἀκουστὰ ἐποίησε ταῦτα ἀπ' ἀρχῆς. Τότε ἀνηγγέλη ὑμῖν Ἐγὼ ὁ θεός, καὶ οὐκ ἔστιν ἄλλος πλην ἐμοῦ· δίκαιος καὶ σωτὴρ οὐκ ἔστι πάρεξ ἐμοῦ.

²⁷⁹ Het herstel van Davids dynastie is in overeenstemming met Luc. 1,32-33; Hnd. 2,25-35; 13,14-37 en wordt zichtbaar in de komst en hemelvaart van Jezus.

²⁸⁰ Kinzer besteedt geen aandacht aan Hnd. 15,16-18, Walker wel: Walker, *Jerusalem*, 96-98. Walker mist echter de betekenis voor Jeruzalem die doorklinkt in Jakobus' woorden.

²⁸¹ Hnd. 21,26-33

²⁸² Vgl. Hnd. 4,2.

Schriften spreken meermalen over opstanding in het kader van Gods heil voor Israël en Jeruzalem in de eindtijd en het herstel van Israël na de ballingschap.²⁸³

Hoop en opstanding klinken ook samen tijdens Paulus' verdediging voor stadhouder Felix in Caesarea als Paulus aangeeft dat hij hoop heeft op God dat er een opstanding zal zijn van zowel rechtvaardigen en onrechtvaardigen (24,15 ἐλπίδα ἔχων εἰς τὸν θεὸν ἦν καὶ αὐτοὶ οὗτοι προσδέχονται, ἀνάστασιν μέλλειν ἔσεσθαι δικαίων τε καὶ ἀδίκων).²⁸⁴

Tijdens zijn verdediging voor koning Agrippa geeft Paulus opnieuw aan dat zijn rechtszaak te maken heeft met de hoop op Gods belofte van de opstanding van de doden (26,6-8 νῦν ἐπ' ἐλπίδι τῆς εἰς τοὺς πατέρας ἡμῶν ἐπαγγελίας γενομένης ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἔστηκα κρινόμενος, εἰς ἣν τὸ δωδεκάφυλον ἡμῶν ἐν ἐκτενείᾳ νύκτα καὶ ἡμέραν λατρεῦον ἐλπίζει καταντῆσαι, περὶ ἧς ἐλπίδος ἐγκαλοῦμαι ὑπὸ Ἰουδαίων, βασιλεῦ. Τί ἄπιστον κρίνεται παρ' ὑμῖν εἰ ὁ θεὸς νεκροὺς ἐγείρει;). Dat is niet alleen Paulus' hoop, maar ook die van de twaalf stammen van Israël.²⁸⁵ Paulus wijst erop dat Jezus als eerste van de opstanding van de doden licht verkondigt aan Israël en de volken (26,23 εἰ πρῶτος ἐξ ἀναστάσεως νεκρῶν φῶς μέλλει καταγγέλλειν τῷ τε λαῷ καὶ τοῖς ἔθνεσιν). Dat herinnert aan Simeons woorden in het evangelie naar Lucas, waaruit blijkt hoe Gods heil voor Israël, Jeruzalem en de volken met elkaar verweven zijn.²⁸⁶ Jezus' opstanding wijst vooruit naar de toekomst die Israël verwacht en waarborgt die. In Paulus' woorden resoneert de hoop die klinkt in de openingshoofdstukken van het evangelie naar Lucas. Die hoop brengt Paulus uiteindelijk in Rome (28,20 ἔνεκεν γὰρ τῆς ἐλπίδος τοῦ Ἰσραὴλ τὴν ἅλυσιν ταύτην περικείμεαι). Zo eindigt Handelingen van de apostelen even hoopvol als het begon.

Conclusie

Hoe krijgt de hoop op de verlossing en het herstel van Israël en Jeruzalem in Handelingen van de apostelen een vervolg op het evangelie naar Lucas? Hoe verhouden die zich tot Jezus' opstanding? Handelingen van de apostelen begint net als het evangelie naar Lucas met hoop op herstel van Israël. Dat herstel breekt aan op het moment dat Jezus terugkomt en zal heil voor Israël, Jeruzalem en de volken betekenen. Een begin en waarborg daarvan wordt zichtbaar in de opstanding van Jezus, de komst van de Heilige Geest, het ontstaan van een christelijke gemeenschap zowel in Jeruzalem als daarbuiten en de bekering van niet-Joden tot de God van Israël. Jezus' opstanding en hemelvaart laten zien dat Hij de door God beloofde nakomeling van David is, die voor eeuwig op zijn troon zal regeren.

Handelingen van de apostelen toont het begin van het herstel en de verlossing van Israël en Jeruzalem, maar die zijn aan het einde van het boek nog geen volkomen werkelijkheid geworden. Het herstel is er reeds en tegelijkertijd nog niet. Handelingen van de apostelen eindigt daarom verwachtingsvol; de volkomen vervulling van Gods beloften staat nog open.

4.3 Conclusie

Welke betekenis heeft Jeruzalem in Handelingen van de apostelen? Het boek toont de stad als de eerste plaats met een christelijke gemeenschap en het centrum van de wereldwijde missie.

Handelingen van de apostelen toont geen beweging weg van Jeruzalem, zoals Walker betoogt, maar een beweging vanuit Jeruzalem richting het uiteinde van de aarde, waarbij telkens een terugkeer naar de stad zichtbaar is. Handelingen van de apostelen werkt, zoals Walker terecht zegt, toe naar Rome,

²⁸³ Jes. 26,1-19; Ez. 37,1-14; Hos. 6,1-3.

²⁸⁴ Vgl. Dan. 12,1-2.

²⁸⁵ Cf. Hnd. 28,20. Vgl. Luc. 24,21.

²⁸⁶ Vgl. Luc. 2,29-32.

maar in die beweging speelt Jeruzalem een belangrijke rol. Conform Jezus' opdracht aan zijn discipelen is Jeruzalem het eerste doel van de verkondiging en van daaruit moet die tot aan het uiteinde van de aarde, waartoe Rome vanuit Jeruzalem gezien behoort, klinken. Met Kinzer is te zeggen dat Jeruzalem in Handelingen van de apostelen het middelpunt van de aarde is en dat Rome het uiteinde daarvan vertegenwoordigt. In Handelingen van de apostelen wordt de kerk niet losgemaakt van haar ligplaats in Jeruzalem. De beweging vanuit en naar Jeruzalem laat zien dat de stad een blijvende rol heeft in de wereldwijde missie.

Volgens Peter Walker wijst Jezus' hemelvaart vanaf de Olijfberg op de voorbijgaande betekenis van Jeruzalem. Tegen de achtergrond van de blijvende betekenis van Jeruzalem volgens het evangelie naar Lucas is dat echter niet aannemelijk. Daarnaast neemt in Handelingen van de apostelen Jeruzalem een veel prominentere plaats in dan de Olijfberg. Het scharnierpunt in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen is niet zozeer alleen Jezus' hemelvaart vanaf de Olijfberg, maar veelmeer zijn sterven, opstanding en hemelvaart samen en die kunnen niet losgezien worden van Jeruzalem. Ook speelt de Olijfberg een rol in Jezus' eschatologisch komst náár Jeruzalem. Walker mist in zijn bespreking van Jezus' hemelvaart de zinspeling op Zacharia 14 waar gesproken wordt over de eschatologische komst van JHWH ten gunste van Jeruzalem.

Voor Mark Kinzer is de beschrijving van Jezus' hemelvaart het sterkste bewijs voor een eschatologie die draait om Jeruzalem. De manier waarop Kinzer dit vanuit Israëls Schriften beargumenteerd, is overtuigend. Tegelijk is Handelingen van de apostelen het enige boek binnen de canon van het Nieuwe Testament dat een gedetailleerd verslag geeft van Jezus' hemelvaart. Het vraagt voorzichtigheid om een conclusie te trekken op grond van één getuigenis.

Wordt in Handelingen van de apostelen de frequentie van reizen naar Jeruzalem lager, zoals Walker betoogt? Het is de vraag of Paulus na zijn tweede zendingsreis daadwerkelijk Jeruzalem bezocht heeft, zoals Kinzer veronderstelt. Daarnaast volgt na het verslag van Paulus' reis naar Rome inderdaad geen beschrijving van een terugkeer naar Jeruzalem. Al lijkt Walker gelijk te hebben dat de frequentie van reizen naar Jeruzalem lager wordt, dit kan in de context van het geheel van het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen niet wijzen op een voorbijgaande betekenis van Jeruzalem. Het gaat in Handelingen van de apostelen inderdaad om de wereldwijde kerk, maar de gemeente te Jeruzalem heeft daarin een unieke plaats en rol. Zoals Walker opmerkt, kan wat in Jeruzalem gebeurde ook op andere plaatsen gebeuren; Handelingen van de apostelen laat zien hoe er ook buiten Jeruzalem geloof en bekering is en er christelijke gemeenschappen ontstaan. Tegelijkertijd is Jeruzalem in Handelingen van de apostelen de plaats waar dat werk van de Heilige Geest herkend en erkend wordt en waar bindende beslissingen genomen worden.

Handelingen van de apostelen toont niet alleen Jeruzalem als het centrum van de wereldwijde missie, maar ook de hoop op de verlossing en het herstel van Israël en Jeruzalem. Zoals Kinzer terecht opmerkt, is het begin en de waarborg daarvan zichtbaar in de opstanding van Jezus, de komst van de Heilige Geest, het ontstaan van een christelijke gemeenschap en de bekering van niet-Joden tot de God van Israël. De volkomen verlossing zal aanbreken op het moment dat Jezus terugkomt. Tot die tijd moet het evangelie wereldwijd verkondigd worden en Handelingen van de apostelen laat zien hoe daarmee begonnen wordt.

Ook Walker ziet in de opstanding van Jezus en de bekering van Israël de vervulling van de belofte van verlossing en herstel. Daarbij slaat bij hem de balans van het reeds en nog niet echter door naar het reeds. Walker heeft oog voor een herstel van Jeruzalem op de jongste dag, maar dit zal volgens hem geen aards Jeruzalem en genealogisch Israël inhouden. Daarom is Jeruzalem niet van blijvende betekenis voor Walker, ondanks haar eschatologische vernieuwing. Wat dit herstel voor hem concreet inhoudt, blijft verder onduidelijk. Walkers visie klinkt uiteindelijk tegenstrijdig. Jeruzalem heeft volgens hem haar betekenis en bestemming verloren, maar zal in de toekomst ook op een bepaalde manier hersteld worden.

Walker lijkt vooral aandacht te hebben voor de geestelijke dimensie van de verlossing zoals die aan het begin van het evangelie naar Lucas klinkt en verliest daarbij het socio-politieke aspect dat zowel in Israëls Schriften als in de openingshoofdstukken van het evangelie naar Lucas naar voren komt uit het oog. Volgens Walker zou het voor Jezus om het koninkrijk van God gaan en niet om een aards, politiek koninkrijk. Walker gaat echter niet in op de vraag hoe die twee zich tot elkaar verhouden; een vraag die gezien het spreken over Gods koninkrijk in Israëls Schriften legitiem is en ook een antwoord behoeft.

Het is onterecht om met Walker te zeggen dat Jeruzalem in Handelingen van de apostelen de tweede kans die zij krijgt, niet aangrijpt. De stad is verdeeld in haar reactie op de apostolische boodschap en ondanks tekenen van ongelof en verzet, ontstaat er een groeiende christelijke gemeenschap.

Volgens Walker is de nadruk op Jeruzalem aan het begin van Handelingen van de apostelen bedoeld om te laten zien dat het christelijk geloof authentiek Joods is. Christenen zijn de rechtmatige erfgenamen van het Jodendom en de erfenis van Israël als Gods volk. Het christendom is geworteld in het Jodendom en christenen kunnen alleen zo hun ware identiteit ontdekken. Omdat Walker niet expliciteert wat hij onder Israël, christenen en de kerk verstaat, doet zijn spreken denken aan tendensen uit de vervangingstheologie waarin de kerk de plaats van Israël ingenomen heeft.

Wijst het open einde van Handelingen van de apostelen op een ongeschreven conclusie die verbonden is met het Loofhuttenfeest, zoals Kinzer betoogt? Volgens Kinzer draait het evangelie naar Lucas om Pesach en Handelingen van de apostelen om het Wekenfeest. In het evangelie naar Lucas wordt inderdaad alleen Pesach genoemd en de gebeurtenissen met Jezus rondom Pesach zijn van grote theologische betekenis. In Handelingen van de apostelen is de uitstorting van de Heilige Geest op het Wekenfeest van grote betekenis. Hoewel het niet het enige Joodse feest is dat in Handelingen van de apostelen genoemd wordt, is het Wekenfeest in dit boek het enige feest waarop een heilsfeit plaatsvindt. Hoewel niet direct vanuit Handelingen van de apostelen zelf, is in het licht van heel de Schrift wel met Kinzer te zeggen dat de toekomst waar het Loofhuttenfeest naar wijst, volgt op de afronding van de wereldwijde missie die in Handelingen van de apostelen aanvangt.

Is Rome het Babylon van waaruit niet alleen de verwoesting van Jeruzalem komt, maar ook het herstel, zoals Kinzer betoogt? Dat komt niet uit Handelingen van de apostelen op. Het boek toont een neutrale houding tegenover Rome. Dat de Romeinen verantwoordelijk zijn voor de verwoesting van Jeruzalem is niet evident in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen en dat wordt alleen terugkijkend duidelijk blijkens de verwoesting van Jeruzalem door de Romeinen in 70 CE. Dat Rome de incubator zal zijn van het eschatologisch herstel van Israël en dat de kerk met Paulus haar tijdelijke plaats inneemt te Rome, komt niet uit Handelingen van de apostelen op en kan alleen in het licht van de latere kerkgeschiedenis mogelijk zo gezien worden.

In vervolg op het evangelie naar Lucas wordt in Handelingen van de apostelen niet gesproken over de verwoesting van Jeruzalem of het einde van de christelijke gemeenschap in de stad. Dat impliceert dat de betekenis van de stad volgens dit boek blijvend is. Hoop op herstel klinkt wel in Handelingen van de apostelen. Het boek begint en eindigt zoals het evangelie naar Lucas hoopvol. De volkomen vervulling van de beloofde verlossing wacht nog. Het open einde van het boek laat zien dat de toekomst voor Israël en Jeruzalem openligt.

Conclusie

Zou Jeruzalem betekenis moeten hebben voor een christen? En zo ja, welke dan en waarom? Deze studie is een aanzet tot een antwoord op de vraag naar de relevantie van Jeruzalem voor het christelijk geloof vanuit het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen. Het resultaat is bedoeld als bouwsteen voor een nieuwtestamentische theologie met betrekking tot Jeruzalem en wil bijdragen aan de bezinning op een christelijke houding richting Jeruzalem.

Eén christelijke visie op Jeruzalem is er niet en ook nooit geweest. De uiteenlopende visies van Peter Walker en Mark Kinzer op de theologische betekenis van Jeruzalem in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen getuigen hiervan. Aan het slot van deze studie kan nu antwoord gegeven worden op de vraag wat volgens Peter Walker en Mark Kinzer de theologische betekenis van Jeruzalem is in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen en hoe hun visies vanuit exegetisch onderzoek gewaardeerd dienen te worden.

Volgens Peter Walker presenteren het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen Jeruzalem als stad die haar bestemming verloren heeft. De hoop voor Israël en Jeruzalem die aan het begin van het evangelie naar Lucas klinkt, wordt niet verwerkelijk. De verkondiging van het evangelie beweegt zich weg van Jeruzalem naar de einden der aarde. Hoewel Jeruzalem de unieke bron van het evangelie is en het centrum van de missie onder de volken, heeft zij voor zichzelf het evangelie verworpen. De geschiedenis van de kerk is een beweging weg van Jeruzalem. Zij heeft haar rol vervuld en daarmee is haar betekenis ten einde gekomen. De theologische betekenis van Jeruzalem ligt volgens Walker in het verleden.

Mark Kinzer betoogt daarentegen dat het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen een evangelie presenteren dat in het bijzonder op het Joodse volk gericht is en inhoudelijk verband houdt met de voltooiing van de Joodse geschiedenis, die de verbanning en terugkeer van het Joodse volk naar het eigen land en Jeruzalem inhoudt. Volgens Kinzer bevat de apostolische boodschap over de dood en opstanding van Jezus een profetische dimensie die deze gebeurtenissen uit het leven van Israëls Messias verbinden met de toekomst van het Joodse volk. Met zijn lijden en sterven anticipeert Jezus op – en deelt Hij in – de verwoesting van Jeruzalem. Met zijn opstanding loopt Jezus vooruit op de uiteindelijk verheerlijking van Jeruzalem. Het goede nieuws over zijn dood en opstanding is tegelijkertijd het goede nieuws van Gods komende regering in Jeruzalem. De stad is volgens Kinzer van blijvende theologische betekenis.

Een zorgvuldige lezing van het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen tegen de achtergrond van Israëls Schriften laat zien dat Jeruzalem in deze twee boeken een unieke en blijvende betekenis heeft in de vervulling van Gods belofde verlossing van Israël en Jeruzalem, waarin gelovigen uit de volken delen. Daaruit volgt dat de visie van Mark Kinzer op de betekenis van Jeruzalem in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen te waarderen is boven de visie van Peter Walker. Het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen laten zien hoe Jeruzalem een belangrijke betekenis heeft in het leven van Jezus, de wereldwijde evangelieverkondiging en het eschaton. Haar rol is daarom nog niet ten einde. Jeruzalem heeft haar bestemming niet verloren, want na de tijd van oordeel en lijden volgt haar verlossing. Haar wacht een heerlijke toekomst die aanbreekt op het moment dat Jezus terugkeert naar Jeruzalem en daar verwelkomd wordt als de koning die komt in de Naam van de Heer. De auteur van het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen toont de bijzondere

betekenis van Jeruzalem door zijn verhaal geografisch te structuren rondom Jeruzalem. Deze literaire betekenis van Jeruzalem in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen benadrukt de theologische relevantie van de stad in deze boeken.

In tegenstelling tot Kinzer heeft Walker onvoldoende oog voor de theologische betekenis van de openingshoofdstukken van het evangelie naar Lucas en hoe die de opmaat vormen voor Gods verlossingswerk dat zich naar zijn beloften in het vervolg van het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen ontvouwt. Voor Walker is de hoop die in de eerste hoofdstukken van het evangelie naar Lucas klinkt vooral van literaire betekenis. Hij heeft onvoldoende aandacht voor de inhoud en achtergrond van deze verwachting op grond van Gods beloften zoals opgetekend in Israëls Schriften. Walkers conclusie dat er geen hoop meer is voor Jeruzalem trekt Gods beloften of zijn vermogen om die te vervullen in twijfel. Een poging om daarbij vandaan te blijven, is zichtbaar in hoe Walker met oordeel en verlossing omgaat. Walker lijkt zich niet zo goed raad te weten met de aardse dimensie van de verlossing zoals die in Israëls Schriften naar voren komt. In Walkers spreken heeft het oordeel een aardse karakter, maar is de verlossing meer geestelijk van aard. Daarmee verliest hij uit het oog dat in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen de allesomvattende verlossing gekenmerkt wordt door zowel aardse als geestelijk dimensie.

Bij Mark Kinzer is de concreetheid van het heil meer zichtbaar. Dat heeft ook te maken met de Joodse traditie waarin hij staat en waarin de concreetheid van het heil veel prominenter aanwezig is dan in de theologische traditie waarmee Walker verbonden is. Het verschil in traditie maakt ook uit voor de wijze waarop Walker en Kinzer de vraag naar de relevantie van Jeruzalem benaderen. In de traditie waarin Kinzer staat, is de betekenis van Jeruzalem veel groter dan in de traditie waarin Walker staat. Kinzers achtergrond resoneert in zijn visie op Israëls ballingschap en herstel en de gemeenschap van Joodse volgelingen van Jezus, waartoe hij zichzelf ook rekent. De christelijke theologie heeft de inbreng van een dergelijke stem uit de Joodse traditie nodig bij het lezen en uitleggen van zowel Israëls Schriften als het Nieuwe Testament.

Kinzers afkomst maakt hem gevoeliger voor de betekenis van Jeruzalem in Gods verlossingswerk dan Walker. Walker zegt terecht dat het evangelie niet allereerst Jeruzalem tot inhoudt heeft, maar de christelijke boodschap kan volgens het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen niet losgemaakt worden van de heerlijke toekomst van Jeruzalem. Het goede nieuws van Gods reddend handelen in Jezus Christus kan niet losgezien worden van wat dat betekent voor Israël en Jeruzalem.

Volgens Walker laten het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen zien hoe in de levensweg van Jezus het lot van Jeruzalem beslist ligt. In tegenstelling tot Kinzer is Walker echter niet consequent in de verbinding die hij opmerkt. Walker ziet wel de samenhang tussen Jezus' dood en de verwoesting van Jeruzalem, maar niet de relatie tussen Jezus' opstanding en de verlossing van de stad. Het evangelie naar Lucas laat zien dat Jezus sterft doordat Hij door Jeruzalem verworpen wordt en dat Jeruzalem als oordeel hierover verwoest zal worden. Jezus' dood leidt tot zijn opstanding en die is volgens Handelingen van de apostelen de voorbode en waarborg van de verlossing van Israël en Jeruzalem. Daarmee is er niet zomaar sprake van een overeenkomst tussen de weg van Jezus en van Jeruzalem, maar zijn deze met elkaar verbonden. Hier heeft Kinzer consequenter oog voor dan Walker. Ook ziet Kinzer duidelijker het reeds en nog niet van de verlossing in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen. Volgens Walker heeft Jeruzalem haar rol vervuld en dat betekent bij hem ten onrechte ook beëindigd. Uit de blijvende plaats van Israël in Gods verlossingswerk en het reeds en nog niet van het beloofde herstel in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen, volgt echter dat Jeruzalem in deze twee boeken theologisch van blijvende betekenis is.

Uit deze studie blijkt dat een contextuele en intertekstuele benadering van belang is voor een antwoord op de vraag naar de betekenis van Jeruzalem in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen. Deze methode heeft oog voor het grotere geheel van de tekst en de opbouw daarvan, de onderlinge verbondenheid van verschillende passages en hoe Israëls Schriften daarin doorklinken. Niet

alleen passages uit het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen die expliciet over Jeruzalem spreken, maar juist ook teksten die impliciet licht werpen op de betekenis van Jeruzalem in deze boeken, dragen bij aan een antwoord. Het blijkt ook zinvol te zijn om te luisteren naar echo's uit Israëls Schriften die in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen klinken, oog te hebben voor allusies en te zoeken naar woordovereenkomsten. Daarbij is het van belang gebleken om meer te lezen dan alleen de woorden of gebeurtenissen waarnaar verwezen of waarop gezinspeeld wordt. Door de bredere context hiervan in ogenschouw te nemen en mee te laten klinken, wordt duidelijk hoe de schrijver van het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen Israëls Schriften in zijn werk verweven heeft en zo voortgaande Bijbelse geschiedenis schrijft. Zo wordt zichtbaar dat voor hem de geschiedenis van Jezus de vervulling is van Israëls geschiedenis en Gods beloften aan Israël bij monde van de profeten. De God die zich blijvend aan het volk verbond, staat ervoor in dat de beloofde verlossing via onverwachte wegen werkelijkheid wordt.

Het belang van een contextuele lezing van het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen brengt ook met zich mee dat de uitkomst van dit onderzoek geplaatst dient te worden in de context van de canon van het Nieuwe Testament en samen met andere stemmen over Jeruzalem hierin beluisterd wordt. Zo kan het resultaat op een zinvolle wijze dienen als een bouwsteen voor een nieuwtestamentische theologie met betrekking tot Jeruzalem en bijdragen aan de bezinning op een christelijke houding richting Jeruzalem.

Zou Jeruzalem betekenis moeten hebben voor een christen? De schrijver van het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen beantwoordt deze vraag bevestigend: niet alleen vanwege het verleden, maar ook vanwege de toekomst. Door Jeruzalems unieke plaats en rol in de vervulling van Gods beloofde verlossing van Israël, waarin gelovigen uit de volken delen, is zij een stad als geen andere. Jeruzalem is de plaats waar Jezus stierf, opstond uit de dood en ten hemel voer. Jeruzalem is de stad van waaruit het evangelie tot iedere christen gekomen is. Jeruzalem is de stad waarnaar Jezus op de jongste dag zal terugkeren en daar vreugdevol verwelkomd zal worden als de koning die komt in de Naam van de Heer om voor eeuwig te regeren op de troon van David. Het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen roepen op tot een hoopvolle houding richting Jeruzalem.

Samenvatting

Deze studie is vanuit het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen een aanzet tot een antwoord op de vraag naar de betekenis van Jeruzalem voor het christelijk geloof. Dit onderzoek kan dienen als bouwsteen voor een nieuwtestamentische theologie met betrekking tot Jeruzalem en wil bijdragen aan de bezinning op een christelijke houding richting Jeruzalem. Deze studie onderzoekt de theologische betekenis van Jeruzalem in het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen tegen de achtergrond van de uiteenlopende visies van de theologen Peter Walker en Mark Kinzer hierop.

Volgens Peter Walker presenteren het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen Jeruzalem als stad die haar bestemming verloren heeft. De theologische betekenis van de stad ligt volgens Walker daarmee in het verleden. Mark Kinzer betoogt daarentegen dat het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen een evangelie presenteren dat in het bijzonder op het Joodse volk gericht is en inhoudelijk verband houdt met de voltooiing van de Joodse geschiedenis, die de verbanning en terugkeer van het Joodse volk naar het eigen land en Jeruzalem inhoudt. Jeruzalem is volgens Kinzer dan ook van blijvende theologische betekenis.

Dit onderzoek concludeert na een zorgvuldige lezing van het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen tegen de achtergrond van Israëls Schriften dat volgens het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen Jeruzalem een unieke en blijvende betekenis heeft in de vervulling van Gods beloofde verlossing van Israël en Jeruzalem, waarin gelovigen uit de volken delen.

Het evangelie naar Lucas laat zien dat met de komst van Jezus van Nazareth de allesomvattende verlossing van Israël en Jeruzalem aanbreekt. Deze redding is door God beloofd en aangekondigd door Israëls profeten. Jeruzalem speelt een unieke rol in de vervulling van Gods beloften en Jezus' levensweg in verbonden met de bestemming van de stad. In Jeruzalem wordt Jezus verworpen en gedood en daarom zal Jeruzalem verwoest worden. Dat zal echter niet het laatste zijn. Zoals Jezus door lijden tot heerlijkheid gaat, zo zal Jeruzalem na een weg van lijden en oordeel voor het verwerpen van Jezus weer door God opgezocht en verlost worden. Na de tijd van lijden wacht een heerlijke toekomst en die breekt aan op het moment dat Jezus terugkomt en naar Jeruzalem terugkeert en daar verwelkomd wordt als de koning die komt in de Naam van de Heer.

Handelingen van de apostelen toont Jeruzalem als de eerste plaats met een christelijke gemeenschap en het centrum van de wereldwijde evangelieverkondiging. Daarnaast is in Handelingen van de apostelen in de opstanding van Jezus, de komst van de Heilige Geest, het ontstaan van een christelijke gemeenschap en de bekering van niet-Joden tot de God van Israël het begin te zien van de verwachte verlossing van Israël en Jeruzalem. Deze verlossing kenmerkt zich door een reeds en nog niet. Het allesomvattende herstel wordt volkomen werkelijkheid op het moment dat Jezus terugkomt. Tot die tijd moet het evangelie wereldwijd verkondigd worden. Aan het slot van Handelingen van de apostelen ligt de toekomst voor Israël en Jeruzalem open.

Volgens het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen is Jeruzalem van blijvende betekenis in het christelijk geloof vanwege haar unieke rol in Gods verlossingswerk, zowel in het verleden als de toekomst. Het evangelie naar Lucas en Handelingen van de apostelen roepen op tot een hoopvolle houding richting Jeruzalem.

Literatuur

- Allison, D., 'Matt. 23:39 = Luke 13:35b as a conditional prophecy', *Journal for the Study of the New Testament* 18 (1983), 75-84.
- Andersen, F. & Freedman, D., *Micah: a new translation with introduction and commentary* (New Haven: Yale, 2008).
- Andersen, F. & Freedman, D., *Amos: a new translation with introduction and commentary* (New Haven: Yale, 2008).
- Auld, A., *I & II Samuel: A Commentary* (Louisville: Westminster, 2012).
- Barrett, C., *A critical and exegetical commentary on the acts of the Apostles Vol. 1* (Edinburgh: T&T Clark, 2004).
- Barrett, C., *A critical and exegetical commentary on the acts of the Apostles Vol. 2* (Edinburgh: T&T Clark, 2004).
- Bauckham, R., 'James and the Gentiles', in: Witherington, B. (ed.), *History, Literature, and Society in the Book of Acts* (Cambridge: University Press, 1996), 154-184.
- Bauckham, R., 'James and the Jerusalem Church', in: Bauckham, R. & Winter, B. (eds.), *The Book of Acts in Its First Century Setting (Vol. 4). The Book of Acts in Its Palestinian Setting* (Grand Rapids: Eerdmans, 1995), 415-480.
- Berges, U., *Jesaja 40-48* (Freiburg: Herder, 2008).
- Berges, U., *Jesaja 49-54* (Freiburg: Herder, 2015).
- Berges, U., *Klagelieder* (Freiburg: Herder, 2002).
- Berlin, A., *Zephaniah: a new translation with introduction and commentary* (New Haven: Yale, 2008).
- Beuken, W., *Isaiah II - Isaiah 28-39* (Leuven: Peeters, 2000).
- Blenkinsopp, J., *Ezra-Nehemia* (Philadelphia: Westminster, 1988).
- Block, D., *The Book of Ezekiel, Chapters 1-24* (Grand Rapids: Eerdmans, 1997).
- Block, D., *The Book of Ezekiel, Chapters 25-48* (Grand Rapids: Eerdmans, 1997).
- Bock, D., *God's Promised Program, Realized for All Nations. A Theology of Luke and Acts* (Grand Rapids: Zondervan, 2012).
- Bovon, F., *Luke 1: A Commentary on the Gospel of Luke 1:1-9:50* (Minneapolis: Fortress, 2002).
- Bovon, F., *Luke 2: A Commentary on the Gospel of Luke 9:51-19:27* (Minneapolis: Fortress, 2013).
- Bovon, F., *Luke 3: A Commentary on the Gospel of Luke 19:28-24:53* (Minneapolis: Fortress, 2012).
- Brown, R., *The birth of the Messiah. A commentary on the infancy narratives in the gospels of Matthew and Luke* (New York: Yale, 1993).
- Carroll, J., *Luke: A Commentary* (Louisville: Westminster John Knox, 2012).
- Carson, D. & Moo, D., *An Introduction to the New Testament* (Grand Rapids: Zondervan, 2005).
- Charlesworth, J., *The Old Testament Pseudepigrapha Vol. 1 & 2* (New Heaven: Doubleday, 1983).
- Cogan, M. & Tadmor, H., *II Kings: a new translation with introduction and commentary* (New Haven: Yale, 2008).
- Cogan, M., *I Kings: a new translation with introduction and commentary* (New Haven: Yale, 2008).
- DeVries, S., *I Kings* (Dallas: Word, 2003).
- Dohmen, C., *Exodus 1-18* (Freiburg: Herder, 2015).
- Dohmen, C., *Exodus 19-40* (Freiburg: Herder, 2004).
- Ebach, J., *Genesis 37-50* (Freiburg: Herder, 2007).
- Edwards, J., *The Gospel according to Luke* (Grand Rapids: Eerdmans, 2015).
- Fischer, G., *Jeremia 1-25* (Freiburg: Herder, 2005).

- Fitzmyer, J., *The Acts of the Apostles: a new translation with introduction and commentary* (New Haven: Yale, 2008).
- Fitzmyer, J., *The Gospel according to Luke I–IX* (New Haven: Yale, 2008).
- Fitzmyer, J., *The Gospel according to Luke X–XXIV* (New Haven: Yale, 2008).
- Garland, D., *Luke* (Grand Rapids: Zondervan, 2012).
- Green, J., *The Gospel of Luke* (Grand Rapids: Eerdmans, 1997).
- Greenberg, M., *Ezekiel 1–20: a new translation with introduction and commentary* (New Haven: Yale, 2008).
- Greenberg, M., *Ezekiel 21–37: a new translation with introduction and commentary* (New Haven: Yale, 2008).
- Hays, R., *Echoes of Scripture in the Gospels* (Waco: Baylor University, 2016).
- Hobbs, T., *2 Kings* (Dallas: Word, 1985).
- Hossfeld, F. & Zenger, E., *Psalms 2: A Commentary on Psalms 51-100* (Minneapolis: Fortress, 2005).
- Hossfeld, F. & Zenger, E., *Psalms 3: A Commentary on Psalms 101–150* (Minneapolis: Fortress, 2011).
- Houtman, C., *Exodus* (Leuven: Peeters, 1993-2002).
- Irsigler, H., *Zefanja* (Freiburg: Herder, 2002).
- Janse, S., *Paulus en Jeruzalem. Een onderzoek naar de heilshistorische betekenis van Jeruzalem in de brieven van Paulus* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2000).
- Japhet, S., *I & II Chronicles: A Commentary* (Louisville: Westminster, 1993).
- Jeremias, J., *Der Prophet Hosea* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1983).
- Johnson, L., *The Gospel of Luke* (Collegeville: Liturgical Press, 1991).
- Kessler, R., *Micha* (Freiburg: Herder, 1999).
- Kinzer, M., *Israel's Messiah and the People of God. A Vision for Messianic Jewish Covenant Fidelity* (Eugene: Cascade, 2011).
- Kinzer, M., *Jerusalem Crucified, Jerusalem Risen. The Resurrected Messiah, the Jewish People and the Land of Promise* (Eugene: Cascade, 2018).
- Kinzer, M., *Post-Missionary Messianic Judaism. Redefining Christian Engagement with the Jewish People* (Grand Rapids: Baker, 2005).
- Kinzer, M., *Searching Her Own Mystery. Nostra Aetate, the Jewish People, and the Identity of the Church* (Eugene: Cascade, 2015).
- Kinzer, M., *The Nature of Messianic Judaism. Judaism as Genus, Messianic as Species* (West-Hartford: Hashivenu Archives, 2000).
- Knoppers, G., *I Chronicles 10–29: a new translation with introduction and commentary* (New Haven: Yale, 2008).
- Knoppers, G., *I Chronicles 1–9: a new translation with introduction and commentary* (New Haven: Yale, 2008).
- Kraus, H., *A Continental Commentary: Psalms 1–59* (Minneapolis: Fortress, 1993).
- Kraus, H., *A Continental Commentary: Psalms 60–150* (Minneapolis: Fortress, 1993).
- Leeuwen, T. van, 'Jeruzalem in de christelijke traditie', in: Jenner, K. & Wieggers, G. (eds.), *Jeruzalem als heilige stad. Religieuze voorstellingen en geloofspraktijk* (Kampen: Kok, 1996), 229-244.
- Litke, W., *Luke's Knowledge of the Septuagint: A Study of the Citations in Luke-Acts* (diss. Hamilton, 1993).
- Lundbom, J., *Jeremiah 1–20: a new translation with introduction and commentary* (New Haven: Yale, 2008).
- Lundbom, J., *Jeremiah 21–36: a new translation with introduction and commentary* (New Haven: Yale, 2008).

- Lundbom, J., *Jeremiah 37–52: a new translation with introduction and commentary* (New Haven: Yale, 2008).
- MacIntosh, A., *A critical and exegetical commentary on Hosea* (Edinburgh: T&T Clark, 1997).
- Mathews, K., *Genesis 1-11:26* (Nashville: Broadman & Holman, 1996).
- Mathews, K., *Genesis 11:27–50:26* (Nashville: Broadman & Holman, 2005).
- Meinhold, A., *Maleachi* (Neukirchen: Neukirchener Verlag, 2000-2006).
- Meyers, C. & Meyers, E., *Haggai, Zechariah 1–8: a new translation with introduction and commentary* (New Haven: Yale, 2008).
- Meyers, C. & Meyers, E., *Zechariah 9–14: a new translation with introduction and commentary* (New Haven: Yale, 2008).
- Mulder, M., *1 Kings 1-11* (Leuven: Peeters, 1998).
- Myers, J., *Ezra-Nehemia* (New York: Doubleday, 1965).
- Newsom, C., *Daniel: A Commentary* (Louisville: Westminster, 2014).
- Otto, E., *Deuteronomium 1-11* (Freiburg: Herder, 2012).
- Perlitt, L., *Deuteronomium* (Neukirchen: Neukirchener Verlag, 1990-2013).
- Pervo, R., *Acts: a commentary on the Book of Acts* (Minneapolis: Fortress, 2009).
- Peterson, D., *The Acts of the Apostles* (Grand Rapids: Eerdmans, 2009).
- Renkema, J., *Lamentations* (Leuven: Peeters, 1998).
- Rudolph, W., *Joel, Amos, Obadja, Jona* (Gütersloh: Gerd Mohn, 1971).
- Rusam, D., *Das Alte Testament bei Lukas* (Berlin: Walter de Gruyter, 2003).
- Schoon, S., ‘Jeruzalem in de christelijke traditie’, in: Voolen, E. van (ed.), *Jeruzalem in jodendom, christendom en islam* (Baarn: Ten Have, 1996), 39-70.
- Schreiner, J., *Sion-Jerusalem. Jahwes Königssitz. Theologie der Heiligen Stadt im Alten Testament* (München: Kösel, 1963).
- Schunck, K., *Nehemia* (Neukirchen: Neukirchener Verlag, 1998-2009).
- Selman, M., ‘Jerusalem in Chronicles’, in: Hess, S. & Wenham, G. (eds.), *Zion, City of Our God* (Grand Rapids: Eerdmans, 1999), 43-56.
- Sluis, D. van der e.a. (eds.), *Elke morgen nieuw. Inleiding tot de Joodse gedachtenwereld aan de hand van het Achttiendegebed* (Arnhem: Stichting voor Talmudica, 1978).
- Snyman, F., *Malachi* (Leuven: Peeters, 2015).
- Steinmann, A., *Daniel* (Saint-Louis: Concordia, 2008).
- Stoebe, H., *Das erste Buch Samuelis* (Gütersloh: Gerd Mohn, 1973).
- Stoebe, H., *Das zweite Buch Samuelis* (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1994).
- Tannehill, R., *The Narrative Unity of Luke-Acts: A Literary Interpretation: The Gospel according to Luke Vol. 1* (Philadelphia: Fortress, 1991).
- Tannehill, R., *The Narrative Unity of Luke-Acts: A Literary Interpretation: The Gospel according to Luke Vol. 2* (Philadelphia: Fortress, 1991).
- VanderKam, J., *An Introduction to Early Judaism* (Grand Rapids: Eerdmans, 2001).
- Verheyden, J. (ed.), *The Unity of Luke-Acts* (Leuven: Peeters, 1999).
- Walker, P., *Holy City, Holy Places? Christian Attitudes to Jerusalem and the Holy Land in the Fourth Century* (Oxford: Clarendon, 1990).
- Walker, P., *Jesus and the Holy City. New Testament Perspectives on Jerusalem* (Grand Rapids: Eerdmans, 1996).
- Wildberger, H., *Jesaja* (Neukirchen: Neukirchener Verlag, 1972-1982).
- Wolff, H., *Joel und Amos* (Neukirchen: Neukirchener Verlag, 1969).
- Wolters, A., *Zechariah* (Leuven: Peeters, 2014).
- Young, J. De, *Jerusalem in the New Testament. The Significance of the City in the History of Redemption and in Eschatology* (Kok: Kampen, 1960).